

Nezavisna izdanja
Slobodana Mašica
Muzej afričke umetnosti

JELENA ARANĐELOVIĆ LAZIĆ
**MIT I SISTEM SVETA U
UMETNOSTI DOGONA**

NOVA181

NOVA

SLOBODAN MAŠIĆ
OSNOVAO JE 1984. GODINE
BIBLIOTEKU NOVA

JELENA ARANĐELOVIĆ LAZIĆ
MIT I SISTEM SVETA U
UMETNOSTI DOGONA

NOVA181

IZDAVAČ:
NEZAVISNA IZDANJA
SLOBODAN MAŠIĆ
BEOGRAD 11000
VOJVODE BRANE 7

UREDNIK:
SLOBODAN MAŠIĆ

KNJIGU PREPORUČUJU ZA ČITANJE:
PETAR VLHOVIĆ
NARCISA KNEŽEVIĆ ŠIJAN
NATAŠA NJEGOVANOVIC RISTIĆ
SLOBODAN MAŠIĆ

DESIGN:
SAVETA & SLOBODAN MAŠIĆ
STUDIO STRUCTURE, BEOGRAD

PHOTODESIGN:
SNEŽANA KARADŽOV

TYPODESIGN:
METODIJE KARADŽOV

FOTOGRAFIJE:
DRAGAN MIRKOVIĆ

ŠTAMPA:
SRBOŠTAMPA, BEOGRAD

TIRAŽ:
500 PRIMERAKA

ŠTAMPANJE ZAVRŠENO
DECEMBRA 2001. GODINE

IZDAVAČ:
MUZEJ AFRIČKE UMETNOSTI
BEOGRAD 11000
ANDRE NIKOLICA 6

DIREKTOR I UREDNIK:
NARCISA KNEŽEVIĆ ŠIJAN

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

73/74(662.1)
299.6

АРАНЂЕЛОВИЋ Лазић, Јелена
Mit i sistem sveta u umetnosti Dogona /
Јелена Аранђеловић Лазић ; [фотографије Драган
Мирковић]. – Београд : S. Mašić, 2001 (Београд
: Srboštampa). – 112 str. : илустр. ; 18 cm. –
(Nova ; 181)

Тираž 500. – Јелена Аранђеловић Лазић: str. 103-
105. – Белешке уз текст. – Bibliografija: str.
107-110.

ISBN 86-7598-002-7

a) Ликовна уметност – Митолошки мотиви –
Догони b) Митологија – Догони
COBISS-ID 95754252

SADRŽAJ

Dogoni i Telem	7
Tajna znanja	23
Stvaranje sveta	33
Blizanci – Nomo	40
Čovek je seme sveta	56
Kult predaka	62
Maske – Imina	76
Obnavljanje sveta	92
Mitologija Dogona i tumačenje sveta	96
Jelena Aranđelović Lazić	103
Bibliografija	107

DOGONI I TELEM

Umetničko delo je uvek celokupan svet.
Bela Hamvaš

Na samoj ivici saharske pustinje, gde reka Niger, čineći veliki zavoj, skreće svoj tok ka jugoistoku, u zapadnoafričkoj državi Mali, nalazi se zemlja Dogona. U okuci, jednim delom paralelno sa rekom, pruža se dužinom od dve stotine kilometara stenoviti greben Bandiagara, dostižući visinu od oko tri stotine metara. Dogoni žive na visoravni iznad grebena, kao i u peskovitoj ravnici Seno, koja se prostire ispod grebena Bandiagara, a najstarija i najtipičnija dogonska sela smeštena su u samom dnu, ispod stena, koje se svojim slikovitim izgledom, sa mnogobrojnim prirodnim pećinama, uzdižu skoro vertikalno iznad dogonskih naselja. (Slika 1) Stene Bandiagare činile su u prošlosti, kada su komunikacije i inače bile mnogo teže, prirodni zaklon i zaštitu dogonskog stanovništva, ne samo od neprijateljski raspoloženih plemena, već i stranih uticaja, što je doprinelo očuvanju tradicionalne kulture Dogona sve do početka XX veka.¹

Danas su Dogoni, kao i većina drugih etničkih grupa u ovom području zapadne Afrike, velikim delom zahvaćeni islamskom kulturom i savremenom tehnologijom. Već mnogo godina mlađi ljudi odlaze u Bamako i druge, osobito primorske, gradove u Gani i Obali Slonovače, u potrazi za poslom i zaradom. Oni se vraćaju sa novim idejama i utiču na promene u svojoj sredini. Ovaj proces promena zahvatio je dogonska sela u različitom stepenu, tako da se u nekim od njih još čuva nešto od stare tradiциje, dok se u većini sela izvesni običaji i rituali održavaju više kao sećanje na istorijsku prošlost.

Po svojoj tradicionalnoj kulturi Dogoni su zemljoradnički narod. Zemlju su obrađivali malim motikama, a gajili su pre svega proso, a zatim kukuruz, pirinač, pamuk, duvan, indigo i povrće. Od domaćih životinja gajili su živinu, koze, ovce i poneko goveče. Kao dopunskom privredom bavili su se lovom i sakupljanjem jestivih biljaka. Oni su uz krajnje napore obrađivali

svoju suvu zemlju, navodnjavajući je vodom iz veoma dubokih bunara i iz reke Jame (Yame) koja preseca stenoviti plato. Izvori ispod grebena su često toliko slabi i udaljeni da žene provode po nekoliko sati dnevno da bi došle do malo vode koju prenose na glavi u velikim čupovima. Od tridesetih godina ovog veka grade se brane, što je omogućilo bolje snabdevanje vodom i lakše navodnjavanje polja.² Da bi zaštitili biljke od suše, Dogoni prave leje sa malim nasipima, koji pravilno raspoređeni i osvetljeni suncem, svojom senkom, pružaju sliku svetlijih i tamnijih pravougaonih polja. Ovaj motiv svetlih i tamnih pravougaonika nalazi se na fasadi nekih dogonskih građevina, kao i na njihovim tkaninama i predstavlja obrađenu zemlju, znak uređenog sveta, što je istovremeno simbol plodnosti i napretka. Položaj i redosled obrađenih polja, kao i sam način obrade zemlje, regulisan je određenim tradicionalnim pravilima. Osnovu tih pravila čine mitovi o nastanku i uređenju sveta, čiji začetak, po verovanju Dogona, predstavlja najmanje seme od svih biljaka koje oni gaje, a to je seme prosa (*Digitaria exilis*) koje nazivaju *po* i njegova unutrašnja životna energija.³

Dogonska sela su uglavnom mala, sa stanovništvom koje većim delom potiče od zajedničkog pretka, po očevoj liniji srodstva, i ima zajedničko prezime. Okućnica proširene porodice sastoji se od većeg broja malih zgrada grupisanih oko zajedničkog dvorišta. Među ovim zgradama se naročito ističu ambari, koji osim što služe za čuvanje žitarica i drugih namirnica, predstavljaju i kulna mesta. (Slika 7) Građeni su od kamena ili rukom modeliranih cigala sušenih na suncu. Mala drvena vrata na ovim ambarima ukrašena su rezbarenim motivima vezanim za mitologiju Dogona i kult predaka. Veoma često je cela površina vrata ukrašena nizom antropomorfnih figura rađenih u geometrizovanom stilu sa podignutim rukama,

Slika 1
Dogonsko selo

ili u polusedećem stavu sa rukama spuštenim niz telo u položaju tipičnom za predstavu figura predaka. Starešina proširene porodice živi u velikoj kući koja se smatra kućom predaka i naziva se *gina*. Isti naziv *gina* odnosi se i na okućnicu i polja jedne proširene porodice. Na centralnom trgu, gde su se održavali skupovi i svečanosti, nalazi se vrsta nastrešnice *toguna*, koja je služila za sastanke porodičnih starešina, koji su sa poglavarem sela, hogonom, čineći Savet staraca, raspravljali i rešavali svakodnevne probleme stanovništva. Krov ove zgrade pokriven debelim slojem slame, oslonjen je na stubove od naslaganog kamenja ili na stubove od drveta koji su često ukrašeni skulpturalnim i rezbarenim predstavama, čije simbolično značenje potiče takođe iz dogonske mitologije. (Slika 2)

O prošlosti Dogona, njihovoј istoriji i poreklu nema

Slika 2
Stub sa većnice toguna
Predstava Nomoa

sigurnih podataka. Postoji nekoliko verzija usmenog predanja po kojima su se oni doselili u oblast Bandiagara u periodu od XIII do XV veka. Prema ovim narodnim pričama, zemlja u kojoj su nekada živeli postala je pusta i neplodna, te su njhovi preci rešili da se presele. Pre nego što su pošli na put, želeći da sa sobom ponesu posmrtnе ostatke svog prvog pretka, otkopali su grob, ali umesto njegovih ostataka, našli su "kamenje predaka", školjke kauri i živu zmiju. Bio je to grob Lebea, osmog od četiri para Nomoa, božanskih bića koje je stvorio Ama na početku stvaranja sveta. Pre nego što je Lebe umro, smrt nije postojala. Lebe je žrtvovan da bi se očistila zemlja i da bi postala plodna. Lebe je doneo smrt, ali i život i od njega potiču ljudi. Prema jednoj verziji mita, zmija iz groba Lebea vodila je ljude za vreme preseljenja i ona ih je dovela u oblast Bandiagara. Verujući u izuzetnu životnu snagu i plodnost zemlje koja je oživila Lebea pretvorivši ga u zmiju, Dogoni su sa sobom poneli nešto zemlje iz groba i u svojoj novoj domovini, načinili oltar posvećen Lebeu.⁴

Odakle su se Dogoni doselili, nije poznato. Postoji nekoliko verzija usmenog predanja po kojima su Dogoni doseljeni iz oblasti današnje Mauritanije ili sa jugozapada iz zemlje Mande. Prema nekim mišljenima oni su poreklom iz stare države Gane, koju u VIII veku spominje arapski pisac al-Fazari, a tri veka kasnije, kada je Gana već bila dobro poznata po izvozu zlata u severnu Afriku, mavarski geograf al-Bakri od Kordobe.⁵ Od IX do XIII veka stara kraljevina Gana je zahvatala veliku teritoriju, uključujući zapadne oblasti današnjeg Malija i jugoistočne oblasti Mauritanije. Došavši u oblast Bandiagare, Dogoni su zatekli stanovnike koje su nazvali Telem, što na njihovom jeziku znači "našli smo ih".⁶ O ovom starinačkom stanovništvu Dogoni su pričali neverovatne priče. Tvrđili su da su to bila nadprirodna bića, koja su za vreme velikih suša mogla da odlete na nebo i tamo načine otvore kako bi pala kiša. Takođe su po dogonskim pričama, mogli da drže užad uspravno u vazduhu i da se pomoću njih penju u svoje pećine u stenama, kao i da su bili u stanju da se pretvore u džinove i da samo jednim korakom

dosegну највишу пећину, а да се тамо затим, претворе у патулјке. Ове фантастичне приče Dogona о народу Telem изазивале су nevericu у постојање ovog starinačkog stanovništva, a истовремено су produbljivale интересовање и жељу да се открије истина и утврде чинjenice. Ма колико да су usмена предања nedovoljno pouzdana, s обзиром да су често uokvirena маštovitim pričama i zavisna od interpretacije pripovedača, понекад ih je moguće, bar u неким glavnim elementима, proveriti.

Da bi se utvrdile чинjenице о прошлости Dogona i o ranijim stanovnicima oblasti Bandiagara, jedna ekspedicija holandskih arheologa i drugih naučnika preduzela je opsežна istraživanja tokom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog veka. Naučnici su izvršili pet terenskih istraživanja u trideset i četiri пећине, од којих је dvadeset i devet u grebenu Bandiagara, u blizini Sange, a ostale су u masivu Gandamia blizu Nokora i u planinama Homborija.⁷

U nameri да уstanove идентитет Telema i одреде njihovу vezу sa Dogonima, naučnici су se koristili arheološким istraživanjima пећина, biološким istraživanjima остатака ljudskih skeleta наđenih u пећинама, као и biološким istraživanjima живих stanovnika ove oblasti. Истовремено су izvršena detaljна etnološka proučавања Dogona.

Zahvaljući овој naučnoј ekspediciji, уstanovljene су mnoge чинjenице које су у знатној meri osvetlile прошlost oblasti Bandiagara i stanovnika koji су naseljavali ovaj region. Najstarije kulturne остатке istraživačи су pronašli u kanjonу Toloj (Toloy) u blizini Sange, где је у jednoј пећини откривено četrdeset остава-ambara sagрађених od sušenih zemljanih svitaka. Površina ovih građevина је била ukrašена crtežима i otiscima прстiju. Datiranje pronađenih kulturnih остатака из ovih остава је pokazalo да kultura Toloy потиче из II i III veka pre nove ere. Уstanovljeno je takođe, da je kultura naroda Telem, koji su naseljavali ovu oblast pre dolaska Dogona, iz mnogo kasnijeg perioda, односно из времена од XI do XV veka. За period od preko hiljadу godina nisu pronađeni dokazi i bilo kakvi ostaci,

koji bi svedočili o boravku nekog stanovništva u ovoj oblasti.

Arheološkim istraživanjima je ustanovljeno da su i pripadnici naroda Telem koristili prirodne pećine za izgradnju ambara koji su služili za čuvanje hrane, pre svega žitarica, ili kao grobnice za sahranjivanje mrtvih. Pećine nisu upotrebljavane za stalno boravište, kako se to spominje u dogonskom predanju, izuzev možda kao privremena skloništa za vreme rata. Većina grobnica u pećinama je odvojena od ostava za hranu i zatvorena zemljanim zidovima. Prema ostacima skeleta je utvrđeno da su u mnogim grobnicama muškarci i žene sahranjivani zajedno, dok su u jednoj nađeni samo skeleti muškaraca. U nekim slučajevima, kao pogrebni darovi nađeni su oslonci za glavu izrađeni od drveta, i različiti po obliku u odnosu na pol sahranjениh ličnosti. Utvrđeno je takođe da se skeleti Telema razlikuju od posmrtnih ostataka Dogona, što je konačno potvrdilo pretpostavku da Dogoni nisu potomci naroda Telem. Na osnovu ostataka materijalne kulture i osobito pogrebnih darova nađenih u grobovima, kao što su motike, lukovi i strele, i lobanje životinja, utvrđeno je da su se pripadnici naroda Telem bavili zemljoradnjom, da su gajili proso, a od domaćih životinja ovce i goveda. Bavili su se i lovom, a verovatno i skupljačkom privredom. Pronađeni upotrebni predmeti, kao što je posude od gline, zatim nakit, delovi tkanine i drugo, ukazuju na činjenicu da se materijalna kultura naroda Telem nije mnogo razlikovala od stare tradicionalne kulture Dogona, što je verovatno i doprinelo da su Dogoni mnoge elemente kulture Telem prihvatali kao svoje nasleđe. To se osobito odnosi na neke kultne predmete koji istovremeno predstavljaju najstarije primerke dogonske umetnosti.

Detaljnim i obimnim istraživanjima koja su izvršili holandski stručnjaci ustanovljeno je da je kultura Telem u oblasti Bandiagara postojala od XI do kraja XV veka i da je naglo isčeza. Uzrok naglog nestanka naroda Telem mogao je biti u ekspanziji tadašnje države Mali koja se, osobito početkom četrnaestog veka, za vreme kralja Mansa Muse, naglo širila osvajajući nove teritorije i dostižući vrhunac svoje moći. Pored

toga vođeni su mnogi lokalni ratovi radi hvatanja robova, osobito u XV i XVI veku u kojima su se isticali Songai i Mosi.⁸ Pretpostavlja se takođe, da je uzrok izumiranja ovog naroda mogla biti epidemija nekih bolesti, kao i glad, zapravo sve nevolje koje se često javljaju, osobito za vreme nemira i ratova. Mada je naučno utvrđeno da Dogoni nisu potomci naroda Telem, Bedo napominje da je između ova dva naroda moglo biti izvesnog mešanja koje nije od bitnijeg značaja. Uvažavajući ovo mišljenje, pretpostavljamo da je i pored svih nesreća koje su ih mogle zadesiti, pa čak i borbi koje su verovatno vodili i sa doseljenim stanovništvom, jedan deo pripadnika naroda Telem mogao biti asimilovan od strane doseljenika. U svakom slučaju moramo imati u vidu da su osnovni elementi njihovih kultura bili istovetni. Zapravo i narod Telem, kao i Dogoni pripadali su starim zemljoradničkim narodima, koji su se zbog promena u uslovima života i privređivanja, osobito zbog nemira i ratova, povukli u zaklonjenu i manje pristupačnu oblast Bandiagare, iako su uslovi za zemljoradničku delatnost u ovoj sredini mogli biti znatno lošiji u odnosu na njihovo ranije boravište.

Posle istraživanja koje su izvršili naučnici holandske ekspedicije, više se ne može sumnjati u nekadašnje postojanje naroda Telem, čiji su skeleti pronađeni u grobovima zajedno sa ostacima materijalne kulture. Oni su postojali kao populacija u oblasti Sange od XI do kraja XV veka.

Značajna istraživanja koja su obavile ekipe holandskih stručnjaka doprinela su u znatnoj meri rasvetljavanju istorijske prošlosti Dogona, a istovremeno potvrdila i objasnila usmeno predanje Dogona o postojanju starijeg stanovništva u oblasti Bandiagara. Pored arheoloških predmeta pronađenih za vreme istraživanja, stari stanovnici ove oblasti, narod Telem, ostavili su očigledne tragove u umetnosti Dogona, koji su usvojivši njihove skulpture nađene u pećinama i koristeći ih u svojim obredima, doprineli daljem razvoju posebnog stila kojim se odlikuje umetnost Dogona. Taj stil svedenih, jednostavnih, geometrizovanih površina i oblika, snažnog i impresivnog izraza,

doprineo je posebnom vrednovanju dogonske umetnosti. Tako su već od prvih decenija XX veka, od kada je afrička skulptura, pre svega zbog svog apstraktnog i geometrizovanog stila, postala predmet interesovanja ljubitelja umetnosti u Evropi, stare dogonske antropomorfne figure od drveta, koje se nazivaju *telem* bile izuzetno cenjene i doobile posebno mesto u mnogim muzejskim zbirkama i privatnim kolekcijama.

Smatra se, međutim, da se samo manji broj ovih skulptura može pripisati kulturi Telem. U toku istraživanja, u pećinama su pronađene samo četiri skulpture od kojih su dve kompletne. Jedna od njih, rađena u veoma apstraktном stilu, bez ruku i nogu, nađena je sa materijalom koji se može smatrati ranom fazom telemske kulture. Patina od organskih materija koje su prinošene kao žrtva, ne može se smatrati dokazom o starosti ili kulturnoj pripadnosti ovih skulptura jer su poznate stare statue sa patinom kao i one koje nisu prelivane žrtvama. Funkcija ovih statua u telemskoj kulturi nije poznata. Prema kazivanjima Dogona figure telem, osobito one sa podignutim rukama, upotrebljavane su u ritualima koji treba da obezbede kišu.⁹

Premda u samim pećinama nije pronađen veći broj figura telem, u muzejskim zbirkama i privatnim kolekcijama nalazi se na stotine starih dogonskih skulptura koje se nazivaju *telem*. Da bi se utvrdila starost i poreklo ovih skulptura, odabранo je trideset primeraka i izvršeno je datiranje pomoću radioaktivnog ugljenika. Ustanovljeno je da samo najstariji primerci datirani u vreme od XI do XV i XVI veka mogu zaista poticati iz kulture Telem. Druga grupa skulptura, datirana u vreme od XV do XVII veka predstavlja prelaznu fazu telemsko-dogonske umetnosti, a figure rađene posle XVII veka pripadaju dogonskoj kulturi.¹⁰ Istraživanjem starih dogonskih skulptura koje su poznate pod nazivom "telem" ustanovljeno je da se one mogu razvrstati u tri stilski različite grupe: apstraktne antropomorfne figure, najčešće sa podignutim rukama, apstraktne zoomorfne figure i statue rađene u više naturalističkom stilu.

Tako se već među najstarijim primercima mogu zapaziti različiti stilovi koji su karakteristični i za skulpturu iz novijeg

vremena. Frenk Vilet (Frank Willett) smatra da su Dogoni tokom vremena, bez nekog vidljivog spoljašnjeg uticaja, razvili tri stila u skulpturalnoj umetnosti. Veoma pojednostavljen, geometrizovani i apstraktni stil koji je karakterističan pre svega za dogonske maske, zatim kubistički stil u prikazivanju ljudskih figura, osobito čest na rezbarenim vratima, i čvornovat ili jabučast stil korишćen često za stojeće figure predaka.¹¹

U Muzeju afričke umetnosti u Beogradu, dogonska tradicionalna umetnost zastupljena je kolekcijom koja sadrži maske, antropomorfne figure i druge predmete na kojima su jasno izražena ova tri stila o kojima govori Frenk Vilet. Među ovim predmetima nalazi se i nekoliko starih primeraka koji na žalost nisu datirani, a koji su, kao i cela kolekcija nabavljeni u Maliju u vremenu od 1967. do 1971. godine.¹² Neke od ovih starih

Slika 3
Antropomorfna figura telem

antropomorfnih figura su slične skulpturama pronađenim u pećinama za vreme istraživanja holandske ekspedicije. Tako skulptura sa oštećenim nogama ima gvozdenu ogrlicu oko vrata i vrstu narukvice oko ruke, (Slika 3) što je slučaj i sa jednom od četiri figure pronađene u pećinama za vreme istraživanja holandske ekspedicije šezdesetih godina. Takođe je značajna ženska figura sa teretom na glavi od koje je sačuvan samo gornji deo. (Slika 4) Na figuri nisu prikazane ruke, dok je telo ukrašeno jedva vidljivim urezanim ornamentima i prekriveno patinom od prinošenih žrtava. Ovi stari primerci dogonske skulpture ne mogu se sa sigurnošću pripisati telemskoj originalnoj umetnosti, ali svakako ukazuju na očiglednu vezu i nasleđe koje su Dogoni usvojili i razvili kao svoju umetnost. Mnoge sličnosti se mogu zapaziti i na drugim predmetima, kao što su, na primer, drveni podglavci ili nasloni za glavu koje su izrađivali Dogoni, a koji su po obliku i stilu slični podglavcima nađenim kao pogrebni darovi u telemškim grobovima. Bedo je posle detaljnih arheoloških istraživanja zaključio da su pripadnici naroda Telem, u periodu od jedanaestog do kraja četrnaestog veka,

Slika 4
Figura žene

koristili naslone za glavu kao pogrebne darove i to samo u određenim slučajevima, kada se radilo o umrlim osobama posebnog društvenog položaja. Ustanovljeno je, takođe, da su se ovi podglavci razlikovali po obliku u odnosu na pol sahranjenih ličnosti. Što se tiče Dogona, oni su očigledno sve do nedavno izradivali podglavke od drveta, mada ih danas ne koriste ni u svakodnevnoj upotrebi, ni kao pogrebne darove. Mogli su ih u prošlosti upotrebljavati kao dar umrlima, a verovatno je da su ih po ugledu na stare telemske podglavke pravili i za prodaju

ljubiteljima afričke umetnosti i kolezionarima. U svakom slučaju, nasloni za glavu koje su izradivali Dogoni sasvim su slični starim telemskim primercima i takođe se razlikuju po obliku u odnosu na ženski i muški pol. Osim toga, podglavci namenjeni osobama ženskog pola su obeleženi simbolom čije značenje potiče iz dogonske mitologije. Muzej afričke umetnosti u Beogradu poseduje dva primerka dogonskih naslona za glavu od kojih je jedan muški i jedan ženski, kao i jednu stolicu koja po obliku liči na muški podglavak. Muški podglavak je bez

Slika 5
Naslon za glavu, ženski

posebnog ukrasa i sastoji se od dve pravougaone ploče spojene vertikalnim stubom, koji se u gornjem delu račva u dva dela. Gornja ploča je duža i malo udubljena. Sa jedne strane podglavka nalazi se jedna izdužena, malo povijena drška sa završetkom u obliku glave koja se ne može jasno identifikovati. Ženski podglavak je znatno niži i sastoji se od postolja i pravougaone, zaobljene i malo udubljene ploče koja se na jednoj strani završava ženskom glavom, a na drugoj glavom guštera. (Slika 5) Gušter, veoma čest motiv u umetnosti Dogona, simbol je broja četiri, odnosno ženskog principa, dok je broj tri, simbol muškog principa. Po mitologiji Dogona, prva ljudska bića su sadržavala oba principa, s tim što se ženski princip kod muškaraca nalazio u kožici penisa, a muški princip kod žena u klitorisu. Pošto je Nomo, božansko biće i izaslanik Stvoritelja, zaključio da čovek ne može zadržati oba principa, muškarac je obrezan, a odstranjena kožica je pretvorena u guštera i on simboliše broj četiri, odnosno ženski princip. Iz klitorisa je odstranjen muški princip i pretvoren u škorpiona i on simboliše broj tri.

Danas više ne možemo sa sigurnošću tvrditi koje su elemente kulture Dogoni prihvatali od starijeg stanovništva, ali je

Slika 6
Figura telem sa podignutim rukama

očigledno da su oni kulturu Telem smatrali svojom baštinom, što je osobito slučaj sa kulnim antropomorfnim figurama, rezbareni od drveta, koje su nazvali *telem* i koje su upotrebljavali u svojim kultovima, a izrađivali i nove u sličnom stilu, bilo kao posebne figure ili kao rezbarene predstave na vratima ambara i drugim predmetima. (Slika 6) Očigledno je takođe, da je umetnost naroda Telem imala znatnog udela u stvaranju posebnog, sasvim originalnog i prepoznatljivog stila kojim se odlikuje umetnost Dogona. Da li su i neka znanja o ustrojstvu sveta nasleđena od starijih stanovnika oblasti Bandiagara ili su ih Dogoni posedovali i pre doseljavanja teško se može ikada ustanoviti. Sigurno je međutim, da dogonski mit o stvaranju sveta sadrži neke od prastarih simbola poznatih iz mitologije i mnogih drugih naroda, te se mogu smatrati baštinom čovečanstva. S druge strane, izvesne specifičnosti dogonske mitologije, osobito one koje se odnose na poznavanje nebeskih tela i golum okom nevidljivih zvezda, kao što je pratilac Sirijusa, Sirijus B, koji je otkriven tek u devetnaestom veku, predstavljaju za sada nerazrešenu tajnu.

NAPOMENE

- 1 Znanje o postojanju Dogona dospelo je u Evropu tek 1907. godine, kada se pojavila knjiga Luja Deplanja. (L. Desplagnes, *Le Plateau Central Nigérien - Une Mission Archéologique et Ethnographique du Soudan Français*, Paris, Larose, 1907.) Najpotpunija znanja o Dogonima dugujemo francuskim antropolozima, pre svega Marselu Griolu (Marcel Griaule) i Žermeniju Diterlen (Germaine Dieterlen) koji su od 1930. godine istraživali Dogone u Maliju i objavili više dela o njihovoj kulturi, religiji i umetnosti.
- 2 Pascal James Imperato, *Dogon Cliff Dwellers*, New York, 1978, 7.
- 3 Marcel Griaule and Germaine Dieterlen, *The Dogon*, African Worlds, Oxford University Press, 1976, 84.
- 4 P. J. Imperato, navedeno delo, 9.
- 5 Roland Oliver and J. D. Fage, *A Short History of Africa*, Penguin African Library, 1975, 47.
- 6 R. Bedaux, *Tellem; a contribution to the history of the Mali Republic*, Afrika Museum, Berg en Dal, 1977, 73.
- 7 Isto, 74.
- 8 R. Bedaux, navedeno delo, 79.
- 9 Isto, 77.

- 10** R. Bedaux, navedeno delo, 76.
- 11** Frank Willett, *African Art*, Thames and Hudson, London, 1971, 193.
- 12** Muzej afričke umetnosti u Beogradu osnovan je i otvoren 1977. godine zahvaljujući zbirci afričkih umetničkih predmeta koju su gradu Beogradu poklonili dr Zdravko Pečar i Veda Zagorac Pečar. Autor stručne postavke Muzeja i organizacije ustanove Jelena Arandelović Lazić, bila je prvi direktor, od 1977. do 1988. godine.

TAJNA ZNANJA

Nedostatak pisma i pisanih spomenika u većini afričkih zajednica doprineo je posebnom i mnogostrukom načinu čuvanja i prenošenja znanja o njihovoj prošlosti, poreklu i razvoju, kao i znanja o poreklu sveta i čoveka uopšte, o smislu ljudskog postojanja, o životu, smrti, o međusobnim ljudskim odnosima, kao i odnosima ljudi prema prirodi i sredini u kojoj žive.

Sva ova znanja prenošena su usmenim putem, ali često uz pomoć predstava i simbola koje nalazimo kako u pričama, legendama, izrekama, tako i u likovnim predstavama na umetničkim predmetima korišćenim u kultovima ili u svakodnevnoj praktičnoj upotrebi. Prema saopštenju Griola i Diterlen, osnova mišljenja Dogona koje se odnosi na Univerzum i čovekovo mesto u njemu je *znak*, simbol, ili *sistem znakova*, jer Dogoni smatraju da znak ili simbol i ono što on sadrži, označava, predstavlja naličje ili drugu stranu, zamenu, na koju se može delovati. Znaci, predstave, čine jedan prostrani sistem uzajamnosti u kojem je svaki deo uključen u posebne kategorije koje su, bilo da su uskladene ili suprotstavljene, međusobno u uzajamnoj vezi.¹³ Ovaj sistem predstava prate odgovarajući sistemi mitova, sa ličnostima, mestom, vremenom i funkcijom, koji bilo da su javni, odnosno poznati širim slojevima stanovništva, ili tajni, dostupni samo posvećenima, pružaju objašnjenja i čine okvir za celokupno ljudsko delovanje. Međutim, logična šema simbola koji izražavaju jedan sistem mišljenja ne mogu se smatrati samo mitom, jer njihova unutrašnja doslednost i konceptualna struktura iskazuju mudrost, odnosno poseban stav o krajnjoj realnosti i svetu uopšte.

Prožeto religijskim idejama, uokvireno mitovima ili svedeno na mudre izreke i pouke, znanje se čuvalo najčešće u okviru tradicijom određenih, manjih ili većih grupa ljudi koji su, bilo po svom poreklu ili po svom društvenom statusu, bili pozvani i posvećeni da ova znanja čuvaju i prenose narednim

generacijama. Tajna znanja su mogla biti saopštena samo onim pojedincima koji su za to bili određeni i pozvani i koji su svojim sposobnostima, ugledom i posvećenošću jemčili da će sveta tajna biti dosledno čuvana i dalje prenošena na isti način i u potpunosti kako su to činili i zaveštali daleki preci. Jer reč i znanje koje su posedovali preci je božanski dar ljudima, bez kojeg bi njihovo postojanje i opstanak bili nemogući. Prema mitologiji Dogona, prvu reč i prvo znanje doneo je Nomo, prvo biće koje je stvorio svemoćni Ama, u vreme stvaranja Sveta.¹⁴ Nomo je, upotrebivši četiri elementa koje je izvukao iz ključne kosti Ame, koristeći se svojom vilicom kao razbojem i jezikom kao tkačkim čunkom, izatkao ceo Univerzum. Nomo je izatkao reči koje su donosile novi poredak.¹⁵ Ukrštanje osnove i potke okruživalo je reči, poruku, koja je postala nasledstvo ljudi. Dogonski izraz za izatkani materijal znači *izgovorena reč*.

Smatra se da tkači za vreme tkanja podražavaju Nomoa, a sama tkanina je znak i obeležava delimično ili potpuno materijalnu i duhovnu predstavu mita. Dogoni kažu da je tkanina centar sveta, da ona izražava sve što postoji, jer se u njoj nalaze znakovi porekla svih stvari. Kod Dogona, kao i kod Bambara postoji *nauka o tkaninama* koja objašnjava mehanizam stvaranja i ovo znanje je istovetno sa samom tkaninom. Zbog toga posedovati određeni broj tkanina znači posedovati određeno znanje, a što ujedno i predstavlja idealni oblik bogatstva, vrhunac obilja.

Po shvatanju Dogona svi ljudi nisu podjednako obdareni, ni po svojim prirodnim sposobnostima i sklonostima, ni po svom društvenom položaju – za učenje, saznavanje i dalje prenošenje tako značajne baštine kao što je znanje koje istovremeno podrazumeva i određenu moć, a time i društveni status. Tako učenje kod Dogona podrazumeva izvesnu postepenost i hijerarhiju pri čemu je znanje po važnosti podeljeno na četiri

Slika 7
Dogonski ambari

stupnja, a to su : *giri so, benne so, bolo so i so dayi*.¹⁶

Prvi stupanj znanja *giri so*, odnosno *reč ispred*, podrazumeva ono što saznajemo na prirodan način, svojim čulima i životom u određenoj društvenoj sredini. Ono obuhvata i jednostavna objašnjenja predmeta, kao i svakodnevnih postupaka i obreda, pri čemu su mitski likovi i njihovi doživljaji pojednostavljeni i često međusobno nepovezani. *Benne so*, odnosno, *reč sa strane*, obuhvata prethodno znanje kao i proučavanje i objašnjenje pojedinih delova obreda i prikaza bez potpunog otkrivanja suštine. *Bolo so* ili *reč iza*, uz prethodno učenje, obuhvata veće celine i suštinu pojedinih saznanja, ali još uvek ne podrazumeva učenje o pravim tajnama predanja. *So dayi* ili *jasna reč* je potpuno znanje, *znanje Sveta*, koje obuhvata celinu ljudskog saznavanja i njegove zamršene sastavne delove, odnosno objašnjava suštinu stvari.

Sposobnost, inteligencija i stepen interesovanja za učenje i postizanje određenih znanja utvrđuje se inicijacijom, s tim što je znanje *jasna reč* dostupno samo izuzetnim ličnostima, među koje pre svega spadaju hogoni, plemenske i verske starešine. Oni su po svom znanju i položaju zaduženi da se staraju o celokupnom redu i poretku koje su još na početku stvaranja Sveta ustanovili božanski preci, Nomoi. Po svom poreklu, hogoni potiču od potomaka Lebea, osmog Nomoa iz arke, odnosno oni su direktni potomci prvih ljudskih bića zaduženih za čuvanje znanja o uređenju života i Sveta, koja su, spustivši se sa neba u arki, doneli Nomoi. Osim toga, hogon je, kao sveštenik kulta u stalnoj vezi sa Lebeom, koji po verovanju Dogona, dolazi svake noći u obliku zmije i liže kožu hogona, snabdevajući ga tako životnom snagom i doprinoseći njenoj čistoći.¹⁷

Sposobnost i znanje, a osobito *sveto znanje*, tajna stvaranja i početka sveta, značenje i suština mita, je poruka Nomoa preneta direktno u glavu prvog hogona. Osim toga smatra se da je za vreme transa hogon takođe u direktnoj vezi sa božanskim precima i da je tada opsednut Nomoom. Ova veza, poreklo i prenošenje "svete tajne" prikazani su u skulpturalnoj umetnosti Dogona antropomorfnim figurama postavljenim u nizu – jedna

iznad druge. Ove figure predstavljaju poruku, predaju znanja koje je Nomo ostavio u nasledstvo ljudima. One simbolišu sticanje znanja hogona i opsednutost Nomoom za vreme transa, kada je hogon delimično izvan sveta običnih ljudi.¹⁸ Hogon je u skulpturalnoj umetnosti Dogona često prikazan kao jahač na konju, odnosno kao predvodnik i vođa, jer su hogoni pored verskih i svetovnih poglavara bili i vođe za vreme ratova koje su Dogoni često vodili sa susednim plemenima, kao i među sobom. Po mitologiji Dogona, konj je bio prvo biće koje je izašlo iz arke i stupilo na tle prilikom njenog pada na zemlju. Prema tome, konj simboliše vođstvo, poglavarstvo, snagu i napredak. Uzeto u širem smislu, jahač na konju podseća na mit i prvog hogona, odnosno Lebea koji je i prvo smrtno biće. Skulptura sa dve figure na konju koje su postavljene u položaju tipičnom za figure predaka, a koje se dodiruju glavama, je vizuelno izražena predstava nasledstva i znanja koje je predak hogona primio od prvog hogona, odnosno Lebea. (Slika 8)

Među mnogobrojnim dogonskim skulpturama najveći broj je onih koje predstavljaju ljudsku figuru. Zapravo se može reći da je, kada se radi o statuama, čovek u centru pažnje dogonskih umetnika, kao što su čovek i njegov opstanak u središtu celokupnog mitološkog nasleđa i religijsko-magijskog delovanja Dogona. Međutim, ljudsku figuru dogonski umetnici izražavaju mnogo više od ljudskog bića. Niz antropomorfnih predstava postavljenih vertikalno jedna iznad druge označavaju kontinuitet životnog principa uspostavljenog na samom početku stvaranja sveta, kao i stalnost i neuništivost životne snage koja je dar Stvoritelja i koja čini suštinu bića i stvari. Ove figure, postavljene u obliku stuba, nasleđe su ne samo života već i potpunog i sveobuhvatnog znanja koje omogućava da se svet održi i da se ne poremeti njegovo pravilno funkcionisanje. U

Slika 8

Konj sa dve antropomorfne figure

središtu pažnje je čovek koji svojim delovanjem, koristeći se znanjem koje mu je u nasledstvo ostavio Nomo na početku Sveta, utiče da Svet i dalje postoji i da funkcioniše ispravno. Poreklo čoveka, njegovo nasledstvo, znanje koje je istovremeno njegova moć i njegovo bogatstvo, iskazano antropomorfnim figurama postavljenim vertikalno jedna iznad druge izražavaju i neprekidnu nit, stalnost trajanja i prisnu povezanost ne samo čoveka sa svojim direktnim precima, već ljudi uopšte sa prvim bićima božanskog porekla od kojih potiče uređeni Svet – Kosmos.

(Slika 9 i 10)

Nagle promene i ubrzani razvoj afričkih zajednica, osobito od početka XX veka, uticali su ne samo na promene u načinu života, već su doprinele prihvatanju novih ideja koje su mlađi ljudi, boraveći i školjući se u drugim

sredinama, unosili, odbacujući često mudrost starijih kao priče koje sa savremenim naučnim otkrićima nemaju nikakve veze, niti imaju značaja za dalji opstanak, razvoj i unapređenje života. To je doprinelo gubljenju *tajnih znanja*, te su nam suštinska shvatanja o životu i svetu kod mnogih afričkih zajednica ostala nepoznata. Ipak, neki istraživači Afrike su uspeli da uz dugogodišnji rad i mnoge napore, zabeleže i sačuvaju jedan deo prastarih znanja Dogona, koja po svom obimu, sadržaju i značenju ukazuju na jedinstvo ljudske misli, te pripadaju celom čovečanstvu. Mada Dogoni, kao i drugi narodi, imaju izvesne specifičnosti u iskazivanju svojih pogleda na svet, suština i osnova njihovih ideja je zajednička ne samo sa drugim narodima Afrike, već i sa shvatanjima poznatim već u davnoj prošlosti kod mnogih azijskih i evropskih naroda.

U svojoj tradicionalnoj kulturi i umetnosti Dogoni su sačuvali veoma stare ideje o jedinstvu sveta i, što je posebno značajno, o međuzavisnosti čoveka i kosmosa. Dogoni su verovali da su čovekovo delovanje, kao i sve ono što čini njegov svakodnevni materijalni i duhovni svet i moće sile kosmosa u stalnoj i međusobnoj vezi, da su prožeti i zavisni, i da svaki poremećaj u kosmičkom poretku ili ljudskom ponašanju dovodi do poremećaja i nesklada. Zapravo, delatnost i ponašanje ljudi deluju na jednom davno uspostavljeni kosmički

Slika 9

Stub sa četiri antropomorfne figure. Nomoi

poredak u istoj meri koliko i sile kosmosa na sudbinu čoveka, njegov vidljivi svet i prirodu oko njega. Dogoni su prastaro shvatanje o jedinstvu sveta razvili i usavršili do te mere da je njihova celokupna kultura prožeta znacima, simbolima koji upućuju i podsećaju na prvobitno uspostavljanje poretka i međuzavisnih veza koje je neophodno održavati kako bi svet funkcionišao, odnosno kako bi se jedinstvo sveta održalo. Ove osnovne ideje shvatanja sveta prožimaju celokupnu umetnost Dogona, isto kao što su uključene i u organizaciju njihovog društvenog i materijalnog života.

Celokupan život Dogona, njihova društvena organizacija, proizvodnja, religija, umetnost, odnos prema svetu uopšte, kao i međusobni odnosi i etičke norme, jednom reči celokupa materijalna i duhovna kultura, prožeti su mitologijom i zasnovani na mitu o stvaranju sveta, čije poznавanje je neophodno za razumevanje mnogih simbola na kojima počiva dogonska kultura i umetnost. Mitologija Dogona, kao i mitologija uopšte, pružala je smisao života i rešavala pitanja života. Mit, čiji simbolični jezik pripada *svetim* i tajnim znanjima, daje objašnjenje za sve delatnosti, za srodnice odnose, za

Slika 10
Pet figura predaka

postojanje određenih kultova, odnosno za celokupan život pojedinca i društva kao celine. Mit je osnova vere i morala, kulture u celini, koju čovek spoznaje svojim odrastanjem, a koje ne mora biti svestan, niti znati potpuno značenje svog ponašanja i delovanja. Dok kopa, obrađujući zemlju i pri svakom koraku menja ruku u kojoj drži motiku, dogonski zemljoradnik to čini prirodno, jer tako je naučio od svojih predaka. On ne razmišlja o tome da su ovi pokreti izraz kosmičkog ritma i usklađene suprotnosti (levo – desno) koji, po dogonskom mitu o stvaranju sveta, reguliše celokupno kretanje Univerzuma. Mit, koji je sve do kraja XIX veka činio okvir dogonske kulture nije bio samo priča iz nekog ranijeg vremena koje je prošlo. On je činio osnovu i okvir života, prilagodavao se vremenu, dopunjavao se i menjao u izvesnoj meri, ali njegove osnovne postavke su bile sačuvane. To se osobito odnosi na kosmogonijski mit koji je ponavljan vekovima, a čije je tumačenje, objašnjenje, zavisilo od mudrosti i znanja onih koji su za čuvanje *svetih znanja* bili zaduženi. Da bi se sačuvala u svom izvornom obliku, pa i u tumačenju, ova sveta tajna poveravana je samo izabranima, mudracima, onima koji *znaju*, koji prepoznaju *jasnu reč*, i kojima je po narodnom verovanju, ovo znanje i sposobnost da vide darovalo božanstvo.

NAPOMENE

- 13 Marcel Griaule and Germaine Dieterlen, navedeno delo, 81.
- 14 Marcel Griaule, *Dieu d'eau*, Fayard, Paris, 1966, 18.
- 15 M. Griaule and G. Dieterlen, *The Dogon*, 107.
- 16 Marcel Griaule, Germaine Dieterlen, *Le Renard pale*, sv.1, Institut d'Ethnologie, 1965, 544.
- 17 P. J. Imperato, navedeno delo, 24.
- 18 Isto, 27.

STVARANJE SVETA

Kao što se svako znanje kod Dogona može pratiti na nekoliko nivoa, tako i dogonski mit o stvaranju sveta, u svojoj suštini jedinstven, i može se pratiti na nivou kosmičkog i na nivou zemaljskog sveta, sa mnogim nijansama u odnosu na stvaranje živih bića, pre svega čoveka, a zatim biljaka, životinja, kao i materijalnih predmeta, pa čak i određenih društvenih institucija. Zapravo, mnogostrukost i neograničeno bogatstvo sveta izraženo je bogatstvom detalja i nijansi u mitološkom iskazu koji u svojoj suštini vodi skoro uvek na sam početak stvari, odnosno na prvobitno stvaralaštvo iskazano osnovnom klicom života, simbolom semena.

Prema istraživanjima koje su dugogodišnjim radom i boravkom u zemlji Dogona obavili Marsel Griol i Žermen Diterlen i objavili u svojim delima, Dogoni pre svega veruju u božansku stvaralačku silu Ama koja je pokrenula Svet. Zapravo, njihova osnovna ideja o Svetu zasnovana je na vibraciji stvari i opštem kretanju sveta kao celine. Prvobitnu klicu života simbolizuje najsitnije seme biljaka koje oni gaje, a to je seme-prosa (*Digitaria exilis*), poznato u zapadnoj Africi kao *fonio*, a koje Dogoni nazivaju *po*. Pokrenuto unutrašnjom vibracijom, seme probija omotač, izbjiga na površinu da bi dostiglo najudaljenije oblasti Univerzuma. Istovremeno ova rastuća stvar se kreće po putanji zavojite linije ili spirale, koja označava očuvanje ili održanje materije. Ovo spiralno kretanje se dijagramski predstavlja kao izlomljena ili cik-cak linija (*ozu tonolo*), označavajući istovremeno naizmeničnu suprotnost – levo i desno, parno i neparno, muško i žensko – odnosno princip suprotstavljenje dvojnosti ili blizanaštva čija usaglašenost omogućava stvaralaštvo i opstanak sveta. Prema mišljenju Dogona prvobitni pokreti odvijali su se u *jajetu sveta – adunotatal*, u kome su se nalazile određene i već izdiferencirane klice svih stvari. Spiralnim pokretom širenja jezgra, klice su se

razvijale u sedam segmenata rastuće dužine i one su predstavljene semenkama sedam osnovnih biljaka koje gaje Dogoni, a koje sa prvobitnim semenom "po" čine broj osam. Sedma vibracija probija omotač i ona simboliše seme ženskog sirkia (Sorghum) koje Dogoni nazivaju *eme ja* (*emme ya*). Seme ženskog sirkia ima izuzetnu ulogu u mitologiji i verovanjima Dogona jer ono predstavlja život, idealnu hranu i imuno je na nečistoću.¹⁹

Ove osnovne ideje o stvaranju sveta ukazuju na veoma staru zemljoradničku religiju koja vuče svoje korene iz neolitskih zemljoradničkih kultura, čiji se ostaci i izvestan kontinuitet mogu pratiti i kod drugih zemljoradničkih zajednica u veoma udaljenim prostorima. Jer je, kako naglašava Elijade, širenje religioznosti zemljoradničke strukture, uprkos brojnim varijacijama i novinama, imalo za posledicu uspostavljanje izvesnog suštinskog jedinstva, koje čak i u naše vreme povezuje seljačka društva tako udaljena jedna od drugih kao što su to, na primer, ona iz Mediterana, Indije ili Kine. Zemljoradničke kulture su razvile *kosmičke religije* u kojima je religiozna delatnost koncentrisana oko misterije periodičnog obnavljanja Sveta i gde su kosmički ritmovi, kao i ljudsko postojanje objašnjeni izrazima preuzetim iz biljnog života.²⁰

Kod mnogih zemljoradničkih naroda kako u prošlosti, tako i u seoskim zajednicama našeg vremena, nalazimo religiozne ideje, mitologije i obrede koji su povezani s *tajnom biljnog života*, jer prema Elijadeu *religioznu kreativnost nije oživeo empirijski fenomen zemljoradnje, nego misterija rađanja, smrti i ponovnog rađanja koja je poistovećena sa ritmom vegetacije*.²¹ Seme, žitno zrno, kao simbol života i kontinuiteta života nalazimo u mitologiji starih Grka, gde se posredstvom zrna žita poštovala Demetra, boginja plodnosti, ona koja upućuje u tajne života. Klas žita bio je i Ozirisov amblem, simbol njegove smrti i njegovog uskrsnuća. A istu misao nalazimo i u Novom zavetu: *Zaista, zaista vam kažem: ako zrno pšenično padnuvši na zemlju ne umre, onda jedno ostane; ako li umre mnogo roda rodi.* (Po Jovanu 12, 24) Za Dogone je suština života u semenu i životnoj

energiji koja se nalazi u krvi. Izvor života za Dogone je seme po i njegova unutrašnja životna energija koja je dvopolna.

Na kosmičkom planu, dogonski mit, verovanja i obredi usmereni su ka Sirijusu, zapravo njegovom sistemu. Najveći značaj ima mala nevidljiva zvezda koja se kreće oko Sirijusa i po kojoj Dogoni određuju svoj kalendar.²² Oni je izjednačavaju sa zrnom *po* i nazivaju *po tolo*, što znači zvezda po (tolo - zvezda). Po verovanju Dogona ova sićušna zvezda predstavlja početnu tačku stvaranja sveta. Govoreći o ovoj zvezdi u svojim radovima Griol i Diterlen je nazivaju Digitaria i navodeći reči dogonskog sveštenika kažu: *Bog je stvorio Digitariju pre bilo koje druge zvezde*. Ona je *svetsko jaje, aduno tal*, neizmerno malena, a kad se razvila, rodila je sve što postoji, vidljivo i nevidljivo.²³ Ona je, kažu, osa celoga sveta i bez njenog kretanja nijedna zvezda ne bi opstala na svom putu. Osobito upravlja položajem Sirijusa, za koji veruju da je najneposlušnija zvezda i da je crvene boje, dok je *po tolo* bela. Ona obuhvata Sirijus svojom putanjom i odvaja ga od drugih zvezda.

Prema mišljenju Dogona, *po tolo* je istovremeno i najteža zvezda. Ona je toliko teška da je sva ljudska bića zajedno ne mogu podići. Teža je od svega semenja i svega gvožđa na zemlji. Kažu da se sastoji od vazduha, vatre i vode, a umesto zemlje je metal *sagala*, koji ne postoji na zemlji i koji je malo svetlij od gvožđa. (Reč "sagal" po domorodačkoj etimologiji ima isti koren kao reč "sagatara" koja znači jak, moćan.) Dogoni smatraju da zvezda *po tolo* (ili Digitaria) sadrži klice svih stvari, a da njen kretanje oko ose i oko Sirijusa potpomaže celokupno stvaralaštvo.²⁴

Smatrajući da su semenke zemaljske predstave zvezda, a događanja na nebesima projekcija beskrajno uvećanih fenomena koji se pojavljuju na zemlji u malom, Dogoni veruju da kao što iz prvog semena proizilazi sedam drugih, isto tako iz prve zvezde proizilazi sedam sledećih, te ih nazivaju imenima sedam najvažnijih semenki biljaka koje oni gaje. Dogoni kažu da se oko Sirijusa kreće još jedna zvezda *eme ja* (*emme ya*), nazvana po semenu ženskog sirka (Sorghum), koju nazivaju i *žensko*

*sunce ili sunašce.*²⁵ Ona je, kažu, sedište ženskih duša i svih živih i budućih bića.²⁶ Ovu zvezdu po verovanju Dogona, prati jedan satelit koji se zove *ženska zvezda* (*nyan tolo*) ili *kozar* (*enegirin*) što bukvalno znači *čuvar koza*. Zvezda *eme ja* ili *ženski sirak*, prema objašnjenju Dogona je veća od zvezde *po tolo* i četiri puta lakša. Ona se kreće po većoj putanji, u istom smeru, i obiđe oko Sirijusa za isto vreme kao i zvezda *po tolo*, za pedeset godina. Obilazeći oko Sirijusa, *po tolo* se po verovanju Dogona okreće oko svoje ose za godinu dana što se obeležava i slavi obredom *bado*. Prilikom ove svečanosti sistem Sirijusa se predstavlja crtežima na razne načine. Običaj je, da tom prilikom najstarija žena u porodici crta na kućnom ulazu *uzorak ženskog sveta* ili *uzorak vrha i dna sveta*.²⁷ Ovaj crtež u ovalnom obliku prikazuje jaje Svete sa devet znakova. Zvezda *po tolo* ili *Digitaria* (kako je nazivaju Griol i Diterlen), predstavljena je u dva položaja. U gornjem položaju ovalna crta je otvorena na desnoj strani i označava prihvatanje svih tvari i sadržaja koje u nju stavlja Stvoritelj. U drugom položaju, pri dnu *jajeta Sveta*, ovalna crta zvezde *po tolo* otvorena je prema dole, označavajući izlaženje tvari koje se šire svetom. Ova dva crteža zvezde *po tolo* prikazuju i krajnje tačke koje zvezda dostiže u svom kretanju oko Sirijusa, koji je prikazan znakom iks, sa leve strane gornjeg dela jajeta. U centru jajeta je zvezda *ženski sirak* koja se naziva i *žensko Sunce*, prikazana ovalom sa četiri crte koje označavaju zrake.

Pored Sirijusa i njegovog sistema, Dogoni poznaju i druga nebeska tela koja se takođe prikazuju crtežima, reljefnim predstavama i drugim načinom. Okućnica dogonskog sveštenika, hogona, građena je tako da prikazuje model Univerzuma. Na zidovima terase na kojoj on obavlja svoje glavne funkcije, urađeni su crteži i reljefi koji prikazuju zvezde severnog i južnog neba. Sve što je vezano za život i funkciju hogona, njegova kuća, odeća koju nosi, pa čak i njegovo kretanje, istovremeno su simboli funkcionisanja sveta. Zadužen za sveto predanje, hogon kontroliše kosmički ritam, jer on je zastupnik božanskog Nomoa na zemlji i personifikacija Univerzuma.

Iz dogonske mitologije o stvaranju sveta, kao i iz obreda koje obavljaju u različitim prilikama, može se zaključiti da Dogoni, odnosno njihovi sveštenici, mudraci, oni koji poseduju *jasnu reč*, raspolažu nekim znanjima koja su bila dostupna i nekim drugim narodima u prošlosti. Tako, verovanje da se svet sastoji od četiri elementa: vazduha, vatre, vode i zemlje, postoji u drevnom mišljenju od vajkada, a zastupali su ga i neki filozofi stare Grčke. Zapravo, jednu od njihovih teorija materije postavio je filozof Empedokle u V veku pre nove ere. Empedoklove ideje da se vasiona sastoji od vazduha, vatre, vode i zemlje, zastupali su i drugi filozofi, s tim što je Aristotel dodao i "etar", smatrajući da on leži iznad vatre i da ne dolazi niže od orbite meseca, jer se ne može usaglasiti sa pokvarenom zemljom. Aristotelove teorije je uskladio sa biblijom Toma Akvinski, te su one bile popularne kroz ceo srednji vek. Zapravo Empedoklova ideja je živela skoro dve hiljade godina. Imajući ovo u vidu, jasno je da su ove stare ideje o svetu mogле biti predmet mitologije mnogih naroda, pa i sačuvane do početka XX veka, kao što je to slučaj sa Dogonima. Ma koliko da nam Dogoni izgledaju izolovani, oni su i danas u stalnom dodiru sa drugim narodima, što se svakako događalo i u prošlosti. Mogli su u prošlosti eventualno biti i deo neke razvijene kulture, a u svakom slučaju, geografski su veoma blizu grada Timbuktua koji je u XIV i XV veku bio veoma razvijen trgovački centar u tadašnjoj kraljevini Mali, i gde je postojao jedan od najstarijih islamskih univerziteta.

Mada su se mitovi tokom vremena mogli menjati u izvesnom stepenu, zapravo prilagođavati novim shvatanjima i tumačenjima, osnovna i suštinska znanja o svetu nisu morala biti prihvaćena iz naučnih saznanja toga vremena, kao što je, na primer, elipsasto kretanje nebeskih tela. (Kepler, početak XVII veka) Jer, kao što je poznato iz mitologije Dogona, kao i mnogih drugih naroda, izvor života i sveta nije predstavljan krugom, loptom, već elipsom, odnosno jajetom sveta. No kada se radi o poznavanju osobina i kretanja nebeskih tela, postoje neka pitanja na koja se još uvek ne može dati zadovoljavajući odgovor.

Jedno od tih pitanja, koje su zapazili Griol i Diterlen prilikom istraživanja Dogona (1946. do 1950. godine) je *problem kako ljudi bez ikakvih instrumenata mogu poznavati kretanje i određene osobine gotovo nevidljivih zvezda*. Oni nisu žeeli da se ovim pitanjem posebno bave, te kažu da ovaj problem *nije rešen, niti čak postavljen*.²⁸ Ovo pitanje odnosi se pre svega na zvezdu *po tolo*, Digitariju odnosno Sirijus B, koja čini osnovu dogonskog mita o stvaranju sveta, a koja je golin okom, bez teleskopa, potpuno nevidljiva. Međutim, prema mišljenju astronoma, postoji mogućnost da je u davnoj prošlosti zvezda *po tolo* bila vidljiva i bez teleskopa. Baveći se problemom Sirijusa i njegovog sistema, R. Templ²⁹ se osobito zadržava na ovom pitanju i to polazeći od mitologije Dogona, da bi, upoređujući je sa detaljima iz mitologije starih Egipćana i Sumeraca, postavio pitanje mogućeg kontakta zemlje sa nekim drugim civilizacijama iz svemira u dalekoj prošlosti. Ostavljajući ovo mišljenje po strani, mi ćemo se zadržati na problemu zvezde *po tolo* i nekim činjenicama koje na izvestan način osvetljavaju mitologiju i znanja Dogona.

Zapravo, postojanje zvezde *po tolo*, kako je nazivaju Dogoni, prvi put je nagovešteno sredinom prošlog veka, kada je astronom Besel (Johann Friedrich Bessel), posmatrajući Sirijus, 1834. god., primetio da on ne miruje, da se "klima", te je prepostavio da se oko njega kreće neka izvanredno teška i masivna zvezda. Deset godina kasnije 1844. god. zaključio je da se radi o dvojnim zvezdama.³⁰ Posle mnogih istraživanja koje su obavili astronomi, konačno je uz višegodišnje pripreme, Irving Lindenblad uspeo 1970. godine da snimi zvezdu *po tolo*, *Digitariju*, odnosno Sirijus B, koja je, pošto se Sirijus A naziva "pasja zvezda", dobila nadimak "štene".³¹ Neki astronomi tvrde da je moguće da se oko Sirijusa kreće još jedna zvezda, Sirijus C, što bi bila potvrda o postojanju i zvezde *eme ja* – ženski *sirak* iz mitologije Dogona.³²

U svakom slučaju, tek najnovijim istraživanjima, u XX veku, utvrđeno je da je dogonska zvezda *po tolo* u stvari beli patuljak. Najsjajnija zvezda koju golin okom vidimo na nebū, Sirijus,

ima za pratioca belog patuljka, na čije postojanje se sumnjalo znatno pre nego što je otkriven. Danas se zna da su beli patuljci davno izgorele zvezde koje su tople, iako veoma male. Što su manje to su masivnije. One sadrže *degenerisanu materiju*, odnosno one sadrže toliko materije koliko i Sunce, ali u sto puta manjoj sferi. Materija belog patuljka je milion puta gušća od vode, a *naprstak materije belog patuljka težio bi jednu tonu*.³³ Iako su neka stara znanja mogla biti prihvaćena i uključena u dogonski mit u prošlosti, sasvim je jasno da su najnovija otkrića o zvezdama belim patuljcima, o veličini ovih zvezda i njihovoj težini, bila poznata Dogonima pre nego što je Sirius B otkriven i snimljen. Prema tome, može se zaključiti da mitologija Dogona čuva neka prastara znanja, čiji su nam izvori nepoznati, a do kojih danas dolazimo savremenim sredstvima i veoma razvijenim naučnim metodima.

NAPOMENE

- 19 M. Griaule and G. Dieterlen, *The Dogon*, 84.
- 20 Mirča Elijade, *Istorija verovanja i religijskih ideja*, Beograd, 1991, I, 41, 43.
- 21 Isto, 41.
- 22 M. Griaule and G. Dieterlen, *The Dogon*, 84.
- 23 M. Griaule i G. Dieterlen, *Sudanski Siriusov sustav*, Robert K. G. Temple, *Tajna zvijezde Sirius*, Zagreb, 1978, 42.
- 24 Isto, 44.
- 25 Isto, 44.
- 26 Po verovanju Dogona ljudi imaju dve duše bliznakinje različitih polova. M. Griaule, *Dieu d'eau*, 183.
- 27 M. Griaule i G. Dieterlen, *Sudanski Siriusov sustav*, 46, 47.
- 28 Isto, 35.
- 29 R. Temple, *Tajna zvijezde Sirius*, Zagreb, 1978.
- 30 Isto, 12.
- 31 Nigel Henbest, *Eksplozija vasione*, Zagreb, 1983, 133.
- 32 D. Benest and J. L. Duvent, *Is Sirius a triple star*, *Astronomy and Astrophysics*, 299, 621-628, 1995.
- 33 Nigel Henbest, navedeno delo, 133.

BLIZANCI – NOMO

Dogonski mit o stvaranju sveta, kao i mit uopšte, ima više verzija, i sastoји se od posebnih priča o određenim događajima i ličnostima, što sve ne možemo uvek dosledno pratiti, jer su događaji često pomešani, a imena ličnosti izmenjena. Pa ipak, sve ličnosti i zbivanja, čak i objašnjenja nekih društvenih pojava, kao i razumevanja svrhe upotrebnih i kulnih predmeta, vode nas na sam početak stvari, odnosno na prvobitno stvaralaštvo svemoguće sile Ama i prvobitno živo biće Nomo. Ama, veliki nebeski Bog, Vrhovno Biće, Tvorac, Svemoćni, kod Dogona je, kao i kod većine afričkih zajednica, samo pokrenuo stvaranje. On je nedostižni *udaljeni bog, deus otiosus*,³⁴ kome se obraćaju samo u izuzetnim trenucima velikih nesreća kao što su suša, glad, epidemije teških bolesti. O njemu ne postoji vizuelna predstava, on nema kult, ni sveštenike, zapravo, prema dogonskoj mitologiji on je pre energija i pokret i izvor životne snage.

Proces stvaranja sveta koji je pokrenula svemoćna, božanska, stvaralačka sila Ama, po shvatanju Dogona, nije bio ni lak ni jednostavan. Ovaj proces se odvijao u beskrajnom prostoru, unutar *jajeta sveta* koje je bilo podeljeno na dva dela, odnosno dve posteljice iz kojih je trebalo da se pojavi po par Nomoa, božanskih bića, emanacija Ame i prethodnih obrazaca čoveka. Svaki Nomo je pretstavljajući princip dvojnosti u stvaralaštvu, sadržavao dva duhovna principa suprotnih polova, odnosno svaki od njih je bio par u sebi. Desilo se, međutim, da u jednoj polovini jajeta, muški princip nije sačekao potreban period

Slika 11

**Kuka kojom je Nomo ukrao
parče Sunca**

sazrevanja koji je odredio Ama, već se pojavio iz jajeta pre vremena, sam bez svog ženskog principa. Otkinuvši deo svoje posteljice, on se sputio u prostor s namerom da stvori svoj sopstveni svet. Ovaj nepravilni postupak je pokvario poredak stvaranja sveta, jer je biće snabdeveno samo muškim principom bilo nesavršeno, a zemlja koja je nastala od dela njegove posteljice suva i nečista. Ovo nesavršeno biće, biće nereda, koje se naziva Ogo, pretvorilo se u životinju, "bledog lisca" (*Vulpes pallida*), Jurugu, ili u nekim verzijama mita, Đugu Seru. Nepotpun, nesavršen i usamljen, u nemogućnosti da stvori svoj svet, Jurugu se vratio na nebo, pokušavajući da nađe svoju žensku dušu. Jurugu je nije našao i od tog vremena on je u stalnom traganju za njom.

Ama je, želeći da ispravi grešku, iz druge polovine jajeta stvorio potpuno, dvojno biće Nomo, koje je sadržavalo oba principa i predstavljalo božansko savršenstvo i izvor života. Prema mitskoj priči, Nomo je bio zelene boje, sa gornjim delom tela u ljudskom obliku, dok je od pojasa na niže imao oblik zmije.

Njegova suština je bila voda.³⁵ Nomo, stvoritelj neba i zvezda, imao je prirodu boga jer je postao iz njegovog semena koje je u isto vreme osnova, oblik i materija, životna snaga sveta, izvor kretanja i trajanja. Njegova snaga je voda. Ovaj par blizanaca je dobijao pouke i znanja na nebu od stvoritelja Ame. Nomo je, ugledavši zemlju, svoju majku, nagu i nemu, sišao sa neba i odenuo je u suknjicu od biljnih vlakana, što je predstavljalo *Prvu reč*, odnosno prvi čin opšteg poretka uređenog Sveta, koji se kao svemirski spiralni znak projektuje u obliku talasaste ili izlomljene linije. Vlakna koja su padala u talasima, simbol su vode, bujica i virova, vetrova i talasastog gibanja reptila. Ova odeća je zapravo, po tumačenju Ogotomelija, sam Nomo u pokretu, kako pokazuje talasasta ili izlomljena linija koja se

može produžavati u beskonačnost.³⁶

Želeći da stvari svoj svet i da se domogne snage *reči* koja je bila sadržana u suknjici od vlakana, Jurugu je, dohvativši suknjicu, u odnosu sa majkom zemljom počinio incest, i uspeo da se domogne znanja. Iz ovog odnosa su proizašla nesavršena bića, duhovi Andumbulu³⁷ koji žive u šipražju šikare i koji često nanose velike nevolje ljudima.

Da bi doveo u red nečistu zemlju i omogućio život, Ama je poslao na zemlju jednu veliku arku (barku, kovčeg), "ambar", u kojoj je bilo četiri para Nomoa, koji su inkarnacija prvog. U

Slika 12
Arka u obliku čamca

arki su se nalazili i začeci svih životinja, biljaka i svih stvari koje su stvorene na zemlji. Četiri muška Nomoa iz arke su nazvani: Ama Seru, Lebe Seru, Binu Seru i Diongu Seru i oni su preci Dogona, prema kojima se oni dele na četiri plemena. Ova četiri para, odnosno osam Nomoa iz arke, izrodili su dvanaest potomaka, tako da prve tri mitske generacije obuhvataju dvadeset i dve ličnosti. Pošto su zasnovali život i uredili zemlju, četiri para Nomoa iz arke su se vratili na nebo i pridružili prvom paru Nomoa.

Silazak arke, koja se spuštala pomoću duge, praćen je pojmom svetlosti, a voda u obliku kiše, očistila je i oplodila tlo zemlje koja je do tada bila neplodna i u mraku. Tada je posejano semenje koje su Nomoi doneli sa sobom, pojavila su se ljudska bića, biljke i životinje. Uz pomoć znanja koje su primili od Nomoa, ljudi su organizovali život i uredili svet, što je trajalo dvadeset i dve godine. Nomo je doneo poredak nastanjene i kultivisane zemlje. On je doneo i sva znanja.

Slika 13
Arka

Među prva i najvažnija znanja primljena direktno od Nomoa spadaju, prema mitologiji Dogona, umeće tkanja i obrade gvožđa. Za ovu staru zemljoradničku zajednicu, alat za obradu zemlje svakako je jedna od najvažnijih potreba, te su kod njih, kao i kod drugih zemljoradničkih naroda u ovom delu Afrike, kovači imali izuzetan položaj koji je objašnjavan mitom o njihovom poreklu i sposobnošću, znanjem, koje su primili od prvog Nomoa neba. Prema dogonskom mitu, u toku spuštanja arke, Nomo neba je, preuzevši ulogu kovača i stojeći na krovu arke-ambara, pomoću jedne drvene kuke, ukrao parče Sunca i tako ljudima doneo vatru i gvožđe. Kada je arka udarila o zemlju, on je slomio udove i tako su nastali zglobovi na rukama i nogama, što je omogućilo ljudima da rade. U istom trenutku njegov nakovanj se

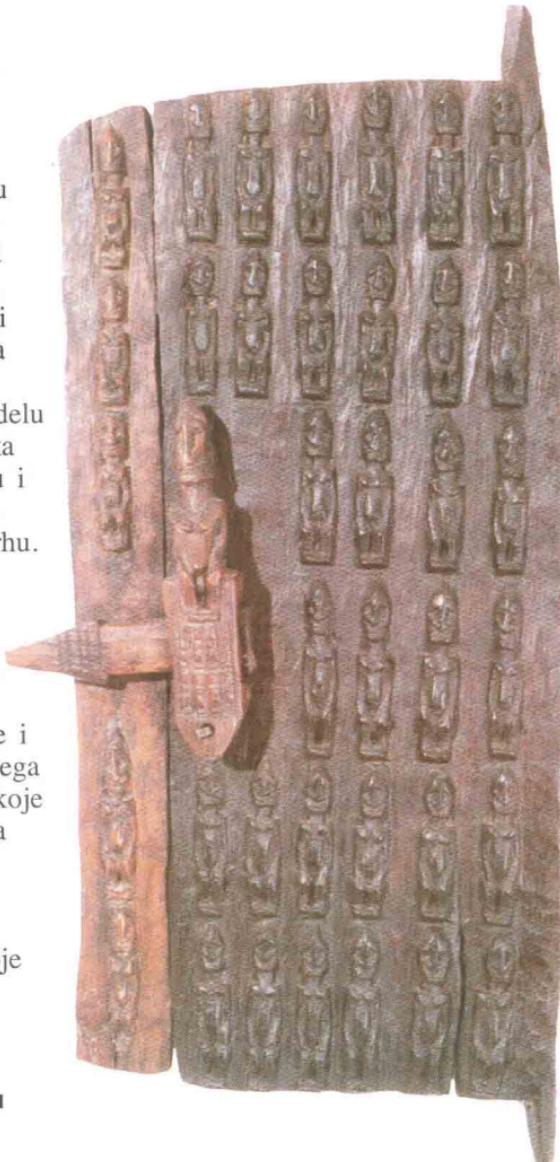
Slika 14

Vrata sa ambara

Figure predaka

ukopao u zemlju, a seme koje je bilo u njemu palo je na očišćeno tle.

Kultni predmet koji pretstavlja kuku pomoću koje je Nomo ukrao komad sunca prikazan je u dogonskoj umetnosti račvastim štapom sa izrezbarenim parom predaka na dužem delu štapa, sa dva ljudska lika na kraćem delu i sa jednim ljudskim likom na samom vrhu.
(Slika 11) Među mnogobrojnim predmetima koji simbolišu određene delove dogonske mitologije, nalazi se i simbol arke – kovčega – ambara pomoću koje se Nomo spustio na zemlju, zajedno sa semenjem biljaka, životinjama i svim drugim stvarima koje postoje na zemlji.

Slika 15

Vrata sa ambara

Figure predaka

Predstava arke se javlja u dva različita tipa predmeta, čija kultna ili praktična upotreba nije dovoljno razjašnjena. Najčešće je arka predstavljena u vidu čamca ili korita, na čijim su bočnim spoljašnjim stranama izrezbarene predstave Nomoa sa podignutim rukama, dok je na jednom kraju arke prikazana glava konja, a na drugom rep. (Slika 12) Drugi tip arke, znatno ređi, je u vidu dosta velikog, teškog, pravougaonog predmeta od drveta, čija jedna strana može ponekad biti blago udubljena. (Slika 13) I ovde je na jednoj strani prikazana glava konja, a na drugoj rep, dok su površine predmeta ukrašene rezbarenim predstavama para Nomoa sa podignutim rukama,

Slike 16 i 17

Vrata sa ambara

Nomo sa podignutim rukama

likom guštera i izlomljrenom linijom, svemirskim stvaralačkim simbolom i putanjom po kojoj se kretala arka spuštajući se na zemlju. Predstava guštera koji simboliše ženski princip, odnosno obrezanu kožicu muškarca, navodi neke autore na pretpostavku da su ovi predmeti mogli biti upotrebljavani prilikom obreda obrezivanja dečaka.

Osnovne ideje sadržane u dogonskom mitu o stvaranju sveta imaju svoj materializovan izraz uobličen u umetničkim predmetima korišćenim pre svega u kultovima i ritualima, a takođe i u mnogim predmetima svakodnevne upotrebe.

Savršenstvo uskladene i spojene suprotnosti, što označava mogućnost života i stvaralaštva, u mitologiji pretstavljenom Nomoom, iskazano je u umetnosti Dogona na više načina, a najčeće izlomljrenom cik-cak linijom koja ukrašava mnoge skulpture i maske, zatim predstavom zmije, kao i dvočlanim antropomorfnim figurama, često prikazanim na stubovima *toguna*, ili u obliku posebnih statua. Nomo može biti prikazan kao posebna antropomorfna figura, kao dve figure suprotnih polova, kao četiri, kao osam ili više figura bez posebno naglašene polnosti, kao i sa oznakama samo ženskog ili muškog pola. Za predstavu Nomoa od osobitog je značaja položaj ruku, koje mogu biti podignute u vis ili spuštene, izdužene i postavljene paralelno sa telom. Ponekad je Nomo prikazan samo sa jednom rukom, dok su kod nekih figura ruke vijugave, talasaste. Po ovim detaljima može se naslutiti osnovna ideja koju je umetnik želeo da svojim delom iskaže, odnosno koji mitski događaj simboliše umetničko delo. Nizovi antropomorfnih figura koje

Slika 18
Brava
Par predaka

personifikuju Nomoa najčešće se nalaze na malim drvenim vratima sa dogonskih ambara (Slike 14, 15, 16 i 17) koji su služili za čuvanje pre svega žitarica, odnosno semena, i bili istovremeno kulna mesta koja obezbeđuju život i opstanak porodice. Brave na ovim vratima su takođe često ukrašene likom Nomoa, ili parom antropomorfnih figura koje predstavljaju figure predaka. (Slike 18 i 19) Vertikalni deo brave, koji je obično ukrašen, simbolije arku koja se spustila na zemlju, dok horizontalni deo brave i ključ simbolisu otvaranje neba kako bi stvaralaštvo Ame dospelo na zemlju.³⁸ Zapravo, antropomorfne figure na vratima i bravama su ponekad prikazane sa podignutim rukama, a ponekad su u stilu koji je karakterističan za figure predaka, sa malo

Slika 19
Brava
Par predaka

povijenim nogama u kolenima i rukama na butinama. Ovi nizovi ljudskih predstava odnose se na četiri para Nomoa iz arke i njihove potomke koji prema mitologiji čine prve pretke Dogona.

Predstavom ljudske figure dogonski umetnici, kao uostalom i umetnici drugih naroda, izražavali su sve vidove i sva bogatstva svojih osećanja i shvatanja sveta. Njihov skulptorski jezik je jezik složenih simbola, sa mnogim nijansama u značenju, koji se teško može razumeti bez detaljnog poznavanja svih vidova njihove tradicionalne kulture. Tako nam neka dela ostaju nerazumljiva, dok nam se značenje drugih otkriva tek posle dugog posmatranja i proučavanja. Dvopolne figure koje predstavljaju Nomoa prikaz su kosmičke ideje o životu, što se iskazuje i načinom kako je figura rađena.

Slika 20
Stub sa većnicе toguna
Predstava Nomoa

Izvesne stilske karakteristike, dogonske umetnosti, kao i afričke umetnosti uopšte, tumačene su u prošlosti od strane nekih autora kao izraz naivnosti i nedovoljnog poznavanja proporcija ljudskog tela, kao i neznanja da se ono prikaže na odgovarajući način. Na mnogim afričkim skulpturama ljudska glava je znatno uvećana u odnosu na telo figure, ili su veoma skraćene noge, dok su neke druge skulpture rađene prema prirodnoj proporciji ljudskog tela. Detaljna proučavanja afričke umetnosti koja su obavljena za nekoliko poslednjih decenija, pokazuju da je način kojim afrički skulptor oblikuje svoje delo u tesnoj vezi sa njegovom osnovnom idejom koju delo treba prvenstveno da predstavlja. Tako je na jednom od stubova toguna koji se nalazi u Muzeju afričke umetnosti prikazana dvolorna ljudska figura sa veoma malom glavom i veoma naglašenim muškim i ženskim odlikama. (Slika 20) Ova skulptura, koja predstavlja Nomoa, nije njegova slika, ona je zapravo, kao i sam Nomo, simbol života uslovljenog usklađenom suprotnošću dveju sila koje vladaju kosmosom. Drveni stubovi koji drže nadstrešnicu seoskog foruma – *toguna*, ukrašeni su i mnogim drugim detaljima koji podsećaju na pojedine delove dogonskog mita o stvaranju sveta. Tako se na nekim stubovima mogu videti samo dva para izrezbarenih sandala, ili dva para ženskih grudi, čiji je smisao isti kao i kod dvolorne antropomorfne figure. Oni su simbol Nomoa, božanskog bića, koje je stupivši na zemlju donelo život, one su simbol suštine života, i dalje od toga, dva para sandala su vidljivi tragovi dvaju polarnih sila čija usklađenost omogućava život.

Jedna od najlepših skulptura koja očigledno predstavlja Nomoa i koja je vezana za mit o stvaranju Sveta i porekla života, je antropomorfna figura sa prikazanim muškim i ženskim atributima, sa izduženim i podignutim rukama, i sa manjom ljudskom figurom na glavi, rađenom u stilu figure plodnosti. (Slika 21) Ova skulptura je izraz određenog shvatanja sveta i ona je simbol božanske potpunosti, plodnosti i stvaranja. Za Dogone, Nomo je sam život, on je snaga i pokret, talas, zmija i voda, potpuno dvojno biće i izvor opštег postojanja sveta.

Predstave Nomoa nalaze se na mnogim predmetima, na vratima ambara, bravama koje su služile da se vrata na ambaru zatvore a istovremeno da se predstavom Nomoa obezbedi plodnost semena i uspešna naredna žetva. Pored dvopolnih figura, koje se odnose na prvog Nomoa, on je često prikazan u paru, zatim kao četiri figure, osam ili više, što je osobito često na malim drvenim vratima čija je cela površina izrezbarena u obliku niza antropomorfnih figura. Te figure se odnose na Nomoe iz arke koji su prema mitologiji Dogona imali ljudski oblik i koji su se posle stvaranja ljudskih predaka, pridružili prvom paru Nomoa pretvorivši se u zmije.

U dogonskoj umetnosti, kao i u umetnosti mnogih drugih naroda, androginija označava arhaičnu formulu koegzistencije suprotnosti kosmoloških principa. Androgin kao simbol božanskog nalazimo u religiji i umetnosti mnogih naroda, (u nordijskim, grčkim, egipatskim, iranskim, kineskim i indijskim religijama) a jedna od najstarijih dvopolnih skulptura je figurina od gline otkrivena u Biblosu i datirana u peti milenijum pre nove ere.³⁹ Po orfičkom mitu o stvaranju sveta, iz srebrnog jajeta koje je snela noć izlegao se Eros i pokrenuo svet iz mirovanja. Eros

Slika 21

Figura Nomoa sa figurom plodnosti

je bio dvopolan i zlatokril. Imao je četiri glave pa je ponekad rikao kao bik ili lav, a ponekad je siktao kao zmija ili blejao kao ovan. Erot je stvorio Zemlju, Nebo, Sunce i Mesec, a noć ga je nazvala Erikepaj i Protogen – Fajtont, odnosno, *prvorodeni koji blista*.⁴⁰

Koncepcija androginog boga pomaže da se shvati kako je on sam sebi dovoljan, kako iz samog sebe izvodi vlastito postojanje i kako svako postojanje dolazi od njega kao jedinog izvora. O ljudskom rodu kao androginim bićima i o usklađenosti suprotstavljenih dvojnosti, obuhvatajući prirodu i svet uopšte, govori Platon,⁴¹ navodeći Heraklita koji je, kao što je poznato, zastupao načelo po kojem Svet čini harmonija koja nastaje iz bitke, "rata" (polemos), usklađenog dvojstva, prijateljske suprotnosti, složene zavađenosti. *Ono što je jedno drugom suprotno sjedinjuje se i iz različitih zvukova nastaje najlepša harmonija, i sve postaje borbom.*⁴² Očigledno je, međutim, da je ova misao o Svetu mnogo starija, jer je nalazimo, kako u

Slika 22
Figura Ogoa

grčkoj mitologiji, tako i u mitologiji i religiji drugih naroda. Po mitologiji Grka, nežna Afrodita i snažna sila Arejeva daju sklad prastare beotske boginje Harmonije.⁴³

Kod Dogona dvopolnost Nomoa je osnovni zakon stvaranja i postojanja, savršenstva i uređenog sveta, Logosa, nasuprot haosu, neredu, nečistoći i neplodnosti, odnosno Ogou ili Jurugi, jednopolnom biću koje bez svog ženskog principa simbolizuje haos.

U Muzeju afričke umetnosti u Beogradu nalazi se jedna od dosta retkih figura dogonske umetnosti koja predstavlja Ogoa i koja se odlikuje infantilnim stilom karakterističnim i za neke druge afričke skulpture vezane za kult predaka i koje najčešće označavaju vezu između predaka i potomaka. Figura Ogoa, izvajana od jednog komada drveta, sa kratkim nogama, velikom glavom, malo povijenim izduženim trupom i naglašenim trbuhom prikazuje tek rođeno ili pre vremena rođeno đete. Ruke su savijene, izdužene, a šake prekrivaju lice u studu zbog počinjenog incesta sa majkom zemljom. (Slika 22)

Da bi se zaštitili od opasnih duhova Andumbulu koji borave u gustom šipražju, pored staza i puteva, da bi izbegli nevolje i obezbedili svoje ispravno delovanje i ponašanje, ljudi se obraćaju vraćima koji skulpturu Ogoa koriste u svojoj delatnosti magije i lečenja. Ogo kao jednopolno, nesavršeno biće, predstavnik neuređenog sveta, predak duhova i posrednik posebnih znanja dobijenih iz odnosa sa majkom zemljom, vezan je za proročanska svetilišta koja se najčešće nalaze rasuta u okolini naselja i to na peskovitoj neobrađenoj zemlji. Proročanstvo je područje Ogoa, dok su svetilištá vezana za obradu zemlje, plodnost i napredak područje Nomoa.

NAPOMENE

34 Vidi: Mirča Elijade, *Sveto i profano*, Novi Sad, 1986, 118.

35 M. Griaule, *Dieu d'Eau*, Fayard, Paris, 1966.

36 Isto, 18.

37 P. J. Imperato, navedeno delo, 14.

38 P. J. Imperato, navedeno delo, 29.

- 39 Mirča Elijade, *Istorija verovanja i religijskih ideja*, Beograd, 1991, 44.
- 40 Robert Grevs, *Grčki mitovi*, Beograd, 1974, I, 30.
- 41 Platon, *Ijon – Gozba – Fedar*, Beograd, 1985, 52.
- 42 Heraklit, *Fragmenti*, Predgovor Miloša Đurića, Beograd, 1979, 11.
- 43 Isto, 11.

ČOVEK JE SEME SVETA

U predstavi čoveka kako ga shvataju Dogoni sadržani su svi glavni elementi i simboli mita o stvaranju sveta. Čovek je seme, ali i jaje sveta, on je najsavršeniji izraz potpunog stvaralaštva, a u svom razvoju manifestuje razvoj Nomoa kao simbola uređenog sveta. Prema simbolici kojom je prožeta dogonska kultura, čovek svojom sopstvenom ličnošću predstavlja seme. On je prefiguracija semena. Dosledni u svom shvatanju da je poreklo života u semenu koje je svojim unutrašnjim pokretima proizvelo sedam osnovnih semenki za ljudsku ishranu i opstanak, Dogoni smatraju da je i čovek proizvod sedam segmenata unutrašnje vibracije semena, koji označavaju čoveka i delove njegovog tela. Tako je prema verovanju Dogona *prvi i šesti segment vibracije proizveo noge, drugi i peti ruke, treći i četvrti glavu, a sedmi polne organe čoveka.*⁴⁴ Osim toga, seme, po mišljenju Dogona, čini suštinu ljudskog bića i nalazi se u ključnim kostima čoveka, gde je osam semenki raspoređeno u parovima i združeno sa životnom snagom koja teče sa krvljem u žilama. Semenke u čoveku, njihov odnos i veza sa životnom snagom određuju čovekovu individualnu ličnost i utiču na fizičke i društvene razlike među ljudima. Smatra se, takođe, da razlike među plemenima određuju poseban poredak po kojem su isti nizovi semenja raspoređeni. Istovremeno osam semenki podsećaju na četiri para Nomoa iz arke, koji su preci čoveka. Smatraljući da se u ključnim kostima nalazi seme života, Dogoni ostavljaju ključne kosti životinja, drobe ih i mešaju sa semenom, kako bi uvećali prinos.

Seme je istovremeno hrana čovečanstva i od njegovog pravilnog sezonskog razvoja i sazrevanja zavisi redovno obnavljanje vegetacije. Uspostavljeni red i pravilan postupak u gajenju biljaka koji je neophodan semenu je istovremeno znak svetskog reda koji je ustanovio Nomo svojim dolaskom na

zemlju. Zbog toga poremećeni red među semenjem je poremećaj u zakonima života i predstavlja opšti univerzalni nered koji se od individualne ličnosti prenosi na njegovu porodicu, njegov rod i njegov narod. Drugim rečima, od suštine ljudskog bića, koju čini seme i životna snaga, kao i od njegovog delovanja i ponašanja, zavisi sveukupan poredak sveta. Zasnovano na mitu, ovo učenje o ulozi i važnosti čoveka, utiče na razvoj svesti svakog pojedinca o njegovom značaju i odgovornosti. Ova velika odgovornost bi bila teško podnošljiva kada čovek ne bi imao mogućnosti da ispravi grešku koja je uvek moguća. Dogoni veruju da je čovek biće velikih moći, ali i da je istovremeno sklon mnogim greškama. Zbog toga se po njihovom shvatanju sve nepravilnosti i greške koje čovek ponekad i nemerno učini mogu u svakom trenutku ispraviti pomoću ustanovljenih, propisanih rituala, a time i opšti poredak sveta sačuvati. Delujući po pravilima koje su ustanovili preci i sam Nomo, čovek može povratiti svoj mir i sigurnost da je svojim postupcima omogućio da se sačuva pravilno funkcionisanje sveta.

Prema verovanju Dogona, čovek, kao i prvobitna bića, poseduje dve duše, s tim što jedna naseljava ljudsko telo dok druga boravi na nebu ili u vodi i u stalnoj je vezi sa svojim parom.⁴⁵ Čovek je zapravo izraz savršenog stvaralaštva koje je označeno dvojnošću ili blizanaštvom čiji je prauzor savršenstvo Nomoa. U svom razvoju, čovek manifestuje Nomoa koji je simbol uređenog sveta. Tako prema učenju Dogona, dete kada se rodi predstavlja glavu Nomoa, kada postane dečak, pastir, on predstavlja grudi Nomoa, u vreme veridbe noge Nomoa, u vreme ženidbe ruke, a kao odrastao čovek on je potpuni Nomo. Kao starac, ako je uz to i najviši poglavica, odnosno mudrac i posrednik *tajnih znanja*, on predstavlja Nomoa i sveukupnost Sveta i čovečanstva.⁴⁶

Iz ovog shvatanja proizilazi i podela na starosne grupe i

određena hijerarhija unutar dogonskih zajednica u kojima su po tradiciji najviši društveni položaj imali hogoni, verski i svetovni poglavari koji su zajedno sa Savetom staraca upravljali duštvenim životom Dogona. Hogon je naziv za poglavicu oblasti u kojima žive dogonska plemena Arou, Đon, Ono i Domno, s tim što je vrhovni poglavatar svih Dogona poglavica plemena Arou. Hogon je predstavnik i zastupnik svog plemena koje se deli na sedam starosnih grupa, a on sam čini osmu. Dosledni u primeni osnovnih postavki svoje mitologije, Dogoni smatraju da ovih osam starosnih grupa simbolisu osam predaka, odnosno osam Nomoa iz arke koje u svakom selu predstavljaju osam staraca. Tako sedam starosnih grupa i hogon predsedavaju savetom od osam uglednih ličnosti koje u vidu Saveta staraca, deluju u izvesnim slučajevima, u njihovo ime.

Hogon nije samo poglavatar i vođa. On je mudrac, posednik tajnih znanja, naslednik Nomoa, božanskog bića koje je žrtvovano kako bi se omogućio kontinuitet života i čovečanstva. Osmi Nomo – Lebe je vaskrsao u obliku zmije, simbola večnog kretanja, večne suprotnosti života i smrti, simbola plodnosti zemlje i ljudi. Hogon je zastupnik Nomoa na zemlji i zadužen je da brine o pravilnom funkcionisanju sveta. O zemlji, biljkama, ljudima, o ritmu života i ritmu kosmosa. Pošto su, prema verovanju Dogona, semenke zemaljske predstave zvezda, hogon je oličenje Univerzuma i kontroliše kosmički ritam.

Celokupna simbolika koja se odnosi na hogona, na njegovu okućnicu, odelo, predmete koje upotrebljava, kao i njegovo ponašanje i kretanje, vezana je za vegetacioni ritam prirode, za period sazrevanja biljaka od setve do žetve, kao i za ritam kosmosa, za kretanje nebeskih tela, pre svega Meseca i Sunca, za godišnja doba i osobito kišu od koje zavisi život u ovoj suvoj zemlji.

Kretanje hogona i njegove ceremonijalne aktivnosti simbolisu pokretačku snagu koja oživotvoruje svet. Tako on ne sme nikada izaći izvan svog domaćinstva za vreme sezone rasta vegetacije, jer se veruje da su tada njegove dve duše u bliskoj komunikaciji sa duhom žita. Početak i kraj ovog perioda je označen obredom

žrtvovanja vode i to, početak perioda žrtvom vode od prve kiše, a kraj perioda žrtvom vode od poslednje kiše.⁴⁷ Za vreme sušne sezone, po završetku perioda vegetacije, hogon uživa veću slobodu kretanja.

Funkcije hogona su obeležene i iskazane mnogim simbolima koji se ogledaju u njegovom staništu, odeći koju nosi i predmetima koje koristi u obredima, ritualima i svakodnevnom životu. Odeća koju nosi hogon sastoji se od veoma jednostavnih delova, kao što su tunika, čakšire, sandale i kapa. Ova jednostavna odeća sa skromnim ukrasima predstavlja deo Univerzuma i izvesne delove mita o stvaranju sveta. Tkanina od koje su sašiveni tunika i čakšire je ukrašena jednostavnim prugama bele, crvene, svetlo plave i tamno plave boje koje simbolišu četiri strane sveta, četiri elementa i svet uopšte. Sandale hogona predstavljaju arku Nomoa, a kopča kojom se pričvršćuju za noge, Mesec. Osobito je značajna kapa, naročito kapa vrhovnog hogona koji je istovremeno poglavar plemena Arou. Ona ima oblik valjka, a ispletena je od suvih stabljika sedam svetih biljaka koje simbolizuju sedam duginih boja. Način pletenja ove kape prikazuje spiralni motiv, odnosno svemirski znak prvog pokreta i putanju prvobitnog semena. Prilikom rešavanja nekog značajnog problema, Hogon se u prisustvu Saveta staraca obraćao kapi koja je postavljana na zemlju gde je označavala svet okrenut natraške koji je trebalo dovesti u red. Po verovanju Dogona u kapi boravi ženska duša Hogona, a njen oblik simbolizuje Mesec. Kapa hogona je toliko značajna da je on ne sme nositi kada izlazi izvan svog stalnog boravišta, jer se veruje da bi se u tom slučaju poremetilo kretanje Meseca što bi izazvalo nered u normalnom smenjivanju godišnjih doba. Kapa umrlog hogona se ostavlja u ambaru njegove okućnice. Tada ona predstavlja školjku *jajeta sveta* i sadrži moć umrlog poglavice, a istovremeno i životnu snagu svega semenja koje simboliše njegova kapa.⁴⁸

Društvena organizacija kod Dogona, srodnici odnosi, teritorijalna organizacija naselja, kao i njihova celokupna delatnost, imaju svoju osnovu u glavnim postavkama mita o

stvaranju sveta. Četiri plemena na koja se dele Dogoni, a to su, Arou, Đon (Dyon), Ono i Domno, prema mitologiji Dogona, vode poreklo od četiri para Nomoa iz arke koji između sebe dele Univerzum i zvezdani sistem. Svako pleme je u početku imalo svoja staništa na jednoj od četiri strane sveta i bilo združeno sa jednim od četiri elementa. Tako preci glavnog dogonskog plemena Arou potiču od Ama Serua. Njihova strana sveta je istok, elemenat je vazduh, a njihova delatnost je poglavarstvo, medicina i proročanstvo. Pleme Đon potiče od Đongu Serua, strana sveta im je jug, element vatra, a delatnost poljoprivreda. Pleme Ono potiče od Binu Serua, strana sveta im je zapad, element voda, a delatnost trgovina i zanatstvo. Preci plemena Domno potiču od Lebe Serua, strana sveta im je sever, element zemlja, a delatnost takođe trgovina i zanatstvo. Podela tri delatnosti na četiri plemena i u ovom slučaju ukazuje na dvojnost ili blizanaštvo primenjeno na dve različite oblasti, na ljude i njihovu delatnost. Četiri plemena kao celina imaju udela u ženskom principu od kojeg su proizašli, a koji se označava brojem četiri. Delatnost, odnosno aktivnost je muški princip i njegov broj je tri. Zbir brojeva četiri i tri, broj sedam, simbolizuje ljudsku ličnost, što znači da čovek organizovan u zajednicu mora biti delatan.⁴⁹

Smisao simboličnog poistovećenja čoveka sa semenom, kao i čoveka sa Nomoom, otkriva nam suštinsku misao Dogona o jedinstvu, čak istovetnosti čoveka i Stvoritelja. Za Dogone *čovek je seme Sveta*, odnosno, čovek se poistovećuje sa Stvoriteljem koji je izvor pokretačke energije Sveta. Vrhovno biće je sveprisutno i neuništivo, kao što je neuništiva životna energija koja se prenosi sa predaka na potomke i nalazi se u svemu postojećem.

Prema shvatanju Dogona, suština čoveka je seme i životna energija, odnosno, isto ono što je i suština Stvoritelja koji je u nama.

NAPOMENE

- 44** M. Griaule and G. Dieterlen, *The Dogon*, 87.
- 45** Isto, 88.
- 46** Isto, 89.
- 47** Isto, 101.
- 48** Isto, 100.
- 49** Isto, 90.

KULT PREDAKA

Kao što su sve velike svetske religije, hrišćanska, islamska, budistička, uticale na formiranje posebnih civilizacija i osobito na razvoj umetnosti, tako je i kult predaka, koji spada u najstarije religiozne ideje sveta, uticao na civilizaciju, onu koja obuhvata najveći deo mnogobrojnih naroda i etničkih grupa u Africi. Kult predaka, kao što je poznato, ne obuhvata isključivo religiozno područje. To je složeni sistem shvatanja sveta koji prožima celokupnu strukturu afričkih zajednica. On je u osnovi društvene organizacije i hijerarhijskih odnosa, u podeli na određene starosne grupe u kojima svaki pojedinac ima svoje određeno mesto od rođenja do smrti. Konačnim odlaskom iz sveta živih duh umrlog zauzima svoje mesto kako u svetu predaka tako i u svetu živih, na koji i dalje utiče svojim duhovnim prisustvom i delovanjem.

Kult predaka je u suštini posvećen kontinuitetu života, njegovom večnom trajanju i usko je povezan sa verovanjem u neuništivost životne snage koju je Stvoritelj podario svemu što postoji na svetu. Životna snaga, *njama*, (ili kod Joruba, *ase*), ne samo da pokreće svet, ona utiče da se svet menja. Ona je neuništiva i prenosi se sa predaka na potomke, a takođe utiče i na međusobne odnose ljudi, kao i na odnose čoveka i sveta u kome pojedinac živi. Životna snaga je izvor neuništivih veza koje spajaju dva dela jednog jedinstvenog sveta, sveta vidljivog i nevidljivog, zemaljskog i nebeskog, ljudskog i božanskog, čiji su opšti simboli zemlja i nebo. Ovo jedinstvo sveta, predstavljeno je u afričkoj umetnosti na razne načine, a često i veoma jednostavnim upotrebnim predmetima, kao što su dve polovine presečene tikve (kalabaša) kod Joruba, ili ambar, a takođe i

Slika 23

Kotarica

Simbol jedinstva Sveta

pletena kotarica kod Dogona. Ambar u kojem se čuvaju žitarice, seme, koje je po mitologiji Dogona izvor života, kao i pletena kotarica (Slika 23) koja služi za svakodnevne potrebe, za prenos raznih namirnica i predmeta, svojim oblikom četvrtastog dna i kružnog otvora, ili krova na ambaru, simbol su sveta, jedinstva

zemlje i neba. Kvadrat, koji čini osnovu kotarice, kao i ambara, jedan je od osnovnih geometrijskih simbola, i predstavlja zemlju, odnosno stvoreni svet, nasuprot božanskog transcendentnog (natprirodног) sveta, označenog krugom, kao simbolom večnosti, večnog kretanja i trajanja. Kružni otvor na kotarici, kao i krov

na ambaru, predstavljaju duhovni, nevidljivi svet, odnosno nebo i njegovu vezu sa zemljom, koja takođe, u nekim slučajevima, može biti iskazana i krugom, osobito u smislu jedinstva nebeskog i zemaljskog.

Najznačajniju ulogu u komunikaciji i neprekidnoj vezi između neba i zemlje, božanskog i ljudskog sveta, imaju po verovanju Dogona preci, čiji uticaj je moguć – ne samo na život njihovih potomaka već i na delovanje mnogih božanskih i duhovnih sila. Za Dogone, kao i mnoge afričke narode, Ama, odnosno Vrhovno Biće, predstavlja vrstu izvorne natprirodne sile, to je Stvoritelj Sveta koji se povukao na nebo i premda je Svemoćan i Sveprisutan, veoma je malo u neposrednom i bliskom dodiru sa ljudima i njihovim poslovima. Duhovi predaka kao oličenje ove božanske natprirodne snage, neuništive životne energije, su sredstvo komunikacije sa njenim prvobitnim i stalnim izvorom, sa Vrhovnim Bićem. Značaj predaka i njihova bitna uloga u povezanosti ljudskog sa božanskim prikazani su izuzetnim predmetom, stolicom, (stolcem, postoljem) sedištem (Slika 24), koje je pripadalo hogonu, poglavaru i svešteniku Dogona, zaduženog za pravilno funkcionisanje sveta. Postolje i sedište stolice rađeni u obliku dve kružne ploče, predstavljaju zemlju i nebo. Izlomljena linija po obodu ovih kružnih površina, simbol stvaralačke božanske sile, i svemirski znak, ukazuje na uslovljenost života, stalnim delovanjem i uskladivanjem suprotstavljenih principa dvojnosti, kao što su levo i desno, gore i dole, svetlost i tama, život i smrt...

Izvajane figure predaka na ovoj stolici spajaju dve kružne površine, odnosno zemlju i nebo, te su tako ove figure spona između ljudskog i božanskog, između vidljivog i nevidljivog sveta, a ovi čine jedan jedinstven, međusobno povezan svet koji je zavisan jedan od drugog. O upotrebi ove stolice nemamo

Slika 24

Stolica hogona sa figurama predaka

detaljnih podataka, mada su kod Dogona, kao i kod drugih naroda Zapadne Afrike (Joruba u Nigeriji, Bamileke u Kamerunu i dr.), stolice poglavara i značajnih ličnosti, a pre bi se moglo reći *postolja* određenih oblika, služila kao vrsta oltara, svetilišta, na kojima su postavljane skulpture predaka ili posebne posude i gde su prinošene žrtve. Kod naroda Akan, Eve, Ga i drugih u Gani,⁵⁰ stolice pretežno pravougaonog oblika, imale su izuzetan značaj i činile su najvažniji deo šefovskih regalija. Posle smrti vlasnika one su premazivane čadu (*crne stolice*), čuvane na određenim mestima, i korišćene su umesto figura predaka. Verujući da se duša ili životna snaga umrlog nalazi u samoj stolici, imale su istu ulogu kao figure predaka kod drugih naroda, te su im se potomci obraćali i prinosili žrtve.

Od izuzetnog značaja su stolice ili postolja pronađena u gradu Beninu i u gradu Ife, koji su prema tradiciji i arheološkim istraživanjima bili značajni kulturni i religiozni centri naroda Bini i Joruba, u periodu od dvanaestog do devetnaestog veka. Među mnogobrojnim skulpturama od terakote i bronce, u ovim centrima, a osobito u gradu Ife, pronađena su postolja kružnog oblika, ne samo od terakote i bronce, nego i od kamena, najčešće od kvarca. Ova postolja čine dve kružne ploče spojene valjkastim stubom. Neka od njih, rađena od mekšeg kamena, kao i ona od terakote imaju sa strane jednu ili dve savijene drške koje se spuštaju od gornje do donje ploče. Na jednom postolju od terakote pronađeni su i delovi antropomorfne figure, dok je jedno od kamenih postolja takođe kružnog oblika, nađeno u svetilištu posvećenom božanstvu Oluorogbo, za koje se verovalo da posreduje i prenosi poruke između neba i zemlje.

Prema nekim autorima, poreklo ovih stolica potiče od drvenih kutija koje se još uvek upotrebljavaju u gradu Ife, a koje se nazivaju *apere* kao i stolice sličnog oblika.⁵¹ Ove drvene kutije služile su u Beninu i Ifeu za sedenje a istovremeno za čuvanje ritualnih predmeta. Međutim, sigurno je da antropomorfne figure koje se nalaze na nekima od starih stolica, zatim posude, kao i drške, a posebno kultna mesta na kojima su ovi predmeti nadjeni, ukazuju, prema našem mišljenju, da se radi o vrsti oltara

ili žrtvenika što svojim oblikom predstavljaju sliku jedinstvenog sveta (*imago mundi*), sliku neba i zemlje spojenih *stubom sveta* (*axis mundi*).⁵² Na stolici dogonskog sveštenika koja je mogla služiti prvo bitno i kao vrsta oltara, umesto centralnog stuba (*stuba sveta*), dve kružne ploče, (zemlja i nebo), spojene su izrezbarenim figurama predaka, jer prema verovanju Dogona, preci omogućuju komunikaciju između ljudi i bogova, između sveta zemaljskog i nebeskog. Slično postolje, savremene, ali dosta grube izrade, nabavila sam u Dahomeju (N. R. Benin) 1976. godine, od lokalnih rezbara koji su izradivali predmete za prodaju, uglavnom turistima i strancima, nastavljujući negovanje zanatsko umetničke veštine u okviru porodica zatvorenih rodovskih grupa. Ovo postolje sastoji se, takođe, od dve kružne ploče spojene izrezbarenom predstavom ptice koja стоји na zmiji držeći njenu glavu u kljunu. Nismo uspeli da na licu mesta dobijemo podatke o značenju i upotrebi ovog predmeta, jer su drvorezbari bili mladi ljudi i očigledno neupućeni u simboliku predmeta koje još uvek izrađuju po sećanju na stare slične predmete njihove tradicionalne kulture. No, simbolika kružnih ploča, kao i predstave ptice i zmije, očigledno ukazuju na nebo i zemlju, na jedinstvo sveta i stalnu borbu života sa smrću. Isti motiv borbe ptice sa zmijom prikazan je i na drugim predmetima afričke umetnosti, osobito na glinenim čupovima.

Dogonski mit o stvaranju sveta i o pojavi prvih živih bića na zemlji čini osnovu svih glavnih kultova, obreda i rituala, čija je svrha pre svega, opstanak ljudske zajednice i sveta uopšte. Kult je sveta delatnost, služba bogovima i precima, način da im se pomogne, a božanske sile ovu pomoć poklanjaju zemlji, darujući joj plodnost, obilje i bogatstvo, darujući istovremeno čoveka hlebom, odećom, kućom, ognjištem, mišlju, posudama, lepotom i korpom od pruća.⁵³

Većina kultova kod Dogona povezana je, i oni se međusobno dopunjaju, ali kult predaka je skoro uvek u prvom planu. Zapravo kult predaka kod Dogona uzet u širem smislu obuhvata poštovanje mitoloških predaka, a to su kultovi Binu i Lebe, i kult predaka u užem smislu – koji se odnosi na poštovanje

predaka određenog roda, odnosno proširene porodice i svakog čoveka. Kult Binu je posvećen mitskim precima koji su postojali na samom početku stvaranja sveta, dok se kult Lebe odnosi na prvog pretka ljudskih bića koji je umro, uvodeći smrt, i koji je vaskrsao u obliku zmije, donoseći kontinuitet života. Kult predaka u užem smislu i opšte prihvaćenom značenju obuhvata poštovanje predaka svakog čoveka, njegove porodice i roda.

KULT BINU je u izvesnoj vezi sa kultom Lebe, a u suštini je posvećen božanskim precima koji su napustili svet ljudi pre nego što se pojavila smrt, odnosno pre nego što je žrtvovan Lebe. Prema verovanju Dogona, kult Binu vezuje ljude sa dušama besmrtnih predaka koji nisu umrli već su se pretvorili u Nomoa, preuzevši oblik zmije. Kult Binu je po mitologiji Dogona, osnovao Nomo iz arke, Binu Seru.⁵⁴ Kada se arka, prema mitološkoj priči, sa četiri para Nomoa spustila na zemlju, Binu Seru je poveo rat protiv Ogoa (Jurugu) koji je ukrao sedam semenki namenjenih čovекu. U ovoj borbi su učestvovali dvadeset i dve životinje od kojih je sedam bilo na strani Binu Serua, dok su petnaest životinja bile saveznici Ogoa. Pobedivši Ogoa, a da bi obelodanio otkriće ukradenih dobara, Binu Seru je svom nasledniku Devi (Dewa) predao "kamen" simbol sedam semenki i time osnovao kult Binu. Deva, čije je ime dato totemu i čiji je on bio prvi sveštenik, podelio je svoja dobra, svoje atribute i svoje funkcije između dvadeset i dva kulta od kojih je svaki posvećen Binuu sa posebnim imenom. Sedam životinja koje su bile saveznici Binu Serua i sedam biljaka združenih sa njima, a koje pripadaju istim kategorijama, bile su tabu za sveštenike svih kultova Binu. Ova podela na dvadeset i dva prvo bitna kulta Binu odgovara podeli Univerzuma na dvadeset i dve kategorije, kao i broju bića prve tri mitološke generacije koje obuhvataju dvadeset i dve ličnosti. Osim toga, uređenje Sveta od početka stvaranja do konačnog uređenja trajalo je dvadeset i dve godine. Za Dogone broj dvadeset i dva predstavlja ceo Svet, njegovu vremensku i prostornu dimenziju. To je broj kojim je Stvoritelj zaključio svoje delo, *to je granica reči*.⁵⁵

Kako su se vremenom porodice Dogona umnožavale i teritorijalno širile, tako su i prvobitna dvadeset i dva kulta Binu deljena na više potrebnih delova sa novim imenima i novim tabuima, kako bi se porodice međusobno razlikovale. Svaka ličnost je vezana za Binu svog oca, i tako pripada jednoj egzogamnoj grupi, po očevoj liniji srodstva, koja je šira od njegove proširene porodice. Pripadnost određenom kultu Binu označava se imenom koje sveštenik kulta daje detetu prilikom njegovog rođenja. U stvari, Binu je rodovsko totemska kult sa predstavom životinje koja je tabu, i čiji oblik može preuzeti besmrtni božanski predak. Ove totemske životinje su često predstavljene na dogonskim skulpturama, osobito maskama. Kult Binu čuva i štiti poseban karakter svake ličnosti kao člana određenog klana, plemena i naroda.⁵⁶

KULT LEBE posvećen zemlji, plodnosti tla i ljudi, opštem održanju i unapređenju ljudske zajednice, po svojoj suštini je kult plodnosti i zemljoradnički kult, koji spada u najstarije kultove poznate svim zajednicama čiji je opstanak i razvoj zasnovan na obradi zemlje i na proizvodima koje donosi i obezbeđuje obrađeno i uređeno zemljište. Prema verovanju Dogona, najstariji čovek na zemlji pripadao je porodici čije je poreklo bilo od osmog Nomoa iz arke, Lebea. Prema njihovom mitu, na zemlji u početku nije bilo smrti, a sama zemlja je bila nečista i neplodna. Da bi se zemlja očistila i oplodila, žrtvovan je Lebe, koji je umro i sahranjen je u zemlju. Prema verovanju Dogona, Lebe je vaskrsao uvezši obliče zmije. Lebe je doneo smrt, a istovremeno i život, kontinuitet života. On je omogućio život ljudi, njihov opstanak i napredak. Kada su Dogoni, počinivši prestup prema zakonima Ame, učinili da je rajska zemlja u kojoj su do tada živeli postala suva i neplodna, rešili da se presele i da sa sobom ponesu posmrtnе ostatke Lebea, otkopali njegov grob, našli su živu zmiju, koja im je pokazala put. Verujući u izuzetnu plodnost tla koje je oživilo Lebea, poneli su sa sobom nešto zemlje i u novoj domovini podigli oltar i osnovali kult Lebea, verujući da je Lebe – zmija – izvor

plodnosti tla i čovečanstva. Za kult Lebe zadužen je hogon, poglavar i verski starešina sela. Smatra se da je svaki hogon naslednik Lebea i on je odgovoran za seme ženskog sirkia koje je posvećeno ovom kultu i koje u izvesnom smislu zamenjuje svo semenje koje gaje Dogoni. Ženski sirak je nosilac duše i životne energije, i ono čisti nečisto tle Juruge. Hogon je poglavar i totemske sveštenika koji predstavljaju ostalih sedam semenki.⁵⁷ Veruje se da je hogon u stalnom kontaktu sa Lebeom, koji ga u obliku zmije posećuje svake noći i ližući njegovu kožu pročišćava ga i snabdeva životnom energijom. Hogon je odgovoran za čuvanje čistoće zemlje i ima glavnu ulogu u svim obredima posvećenim obradi zemlje. Veza hogona sa Lebeom – zmijom, njegovo poreklo od prvih potomaka Lebea, prikazani su na jednom hogonskom štalu koji se čuva u zbirci Muzeja afričke umetnosti u Beogradu. (Slika 25) Na gornjem delu štapa izrezbarene su dve figure predaka, dok sama drška, rađena u ovalnom obliku, predstavlja zmiju čiji rep štrči izvan štapa, dok je na početku ovog ovala urađen ljudski lik.

Mnogostruka simbolika zmije kod Dogona, kao i kod skoro svih naroda sveta, ima izuzetan značaj pre svega u kosmogonijskim mitovima, početaka života i sveta. Zmija, predstavljena često kao talasasta ili izlomljena

Slika 25
Štap hogona sa zmijom Lebe

linija, simbol je života i vode. Ona je energija i pokret, božanstvo i mitski predak. Prvo božansko biće Nomo, čija je suština, prema dogonskoj mitologiji, voda, zamišljen je u antropomorfnom i zmijolikom obliku. On je istovremeno dvopolno biće, dvoje u jednom. Prve tri generacije božanskih predaka, koje čine dvadeset i dve ličnosti, nisu umirale, oni su se pretvarali u zmije. I kod drugih naroda u zapadnoj Africi, zmija, a najčešće velika zmija, piton, vezana je za život i plodnost. Tako kod naroda Fon u Dahomeju (NR Benin), zmija *Da* je snaga života i pokreta i bez njene pomoći dvojno božanstvo Mawu-Lisa ne bi uspelo da organizuje svet.⁵⁸ Prilikom stvaranja sveta, *Da* je, savijen u obliku spirale, okružio svet i čvrsto ga drži i čuva od raspadanja. On se stalno okreće oko sveta. Prema verovanju naroda Fon on je sila života i pokreta koja kontroliše celokupan život. Manifestuje se u bezbroj oblika i može se videti kao duga. Kao simbol životne energije, zmija *Da* kod naroda Fon, kao i kod Dogona, vezana je za kult plodnosti. Oltari posvećeni pitonu još uvek se mogu videti u Dahomeju, u šta smo se uverili prilikom posete jednom svetilištu 1976. godine. Veoma veliki i snažni, živi piton, ležao je na posebnom oltaru, kružnog oblika, načinjenom od zemlje, sa centralnim drvenim stubom. Oltar je natkriven krovom kružnog oblika i ograđen niskom ogradi. Pošto ga je izvukla sa oltara, veoma snažna devojka, posvećena božanstvu i zaručena s njim u vreme setve, držala je pitona, svojim jakim rukama, dok se on blago, obavijao oko nje.

KULT PREDAKA u užem smislu, koji kod Dogona, kao i kod većine afričkih naroda, čini osnovu religijskog i društvenog sistema, je porodični i rodovski kult, ali ovde je on istovremeno posvećen svim precima koji su umrli posle vaskrsnuća Lebea. Oltar posvećen precima, na kojem se prinose žrtve, i gde im se ljudi obraćaju, nalazi se u velikoj kući *ginu*, koja se smatra kućom predaka i u kojoj živi starešina porodice. Prema mitologiji Dogona, kada se posle smrti Lebea, pojavila smrt među ljudima, izrađivane su statue od drveta da bi prihvatile

duše umrlih. One su postavljane na oltare predaka, ali su tokom vremena figure predaka, preko kojih potomci dolaze u vezu sa umrlim članovima porodice i svojim precima uopšte, dobile mnogo šire značenje i namenu. Rađene kao posebne statue ili izrezbarene figure na vratima, bravama, štapovima i drugim predmetima, figure predaka su prepoznatljive po položaju i načinu prikazivanja ljudskog tela. One pre svega, deluju sasvim statično, mirno, a istovremeno veoma snažno. Bilo da su rađene u geometrizovanom stilu ili više realistički, sa zaobljenim oblicima, one su uvek u polusedećem ili sedećem položaju, sa savijenim nogama u kolenima i rukama postavljenim paralelno sa valjkastim, nekada izduženim telom, i sa dlanovima postavljenim na kolena ili sklopljenim u krilu. Ove statue čine dragoceni deo afričke umetnosti i nalaze se u mnogim muzejskim zbirkama i privatnim kolekcijama. (Slike 26, 27, 28 i 29)

Veoma razvijen i dominantan kult predaka koji obuhvata kompletну religijsku misao, uključujući prve božanske pretke ljudi, čovečanstva uopšte, do predaka određene porodice i svakog pojedinca, određuje ne samo društveni i kulturni život Dogona već i njihova

Slike 26, 27, 28 i 29
Figura predaka

shvatanja o jedinstvu sveta. (Slika 30) Zapravo čovek, njegovi preci i njegovi potomci predstavljaju neprekidnu nit koja spaja svet ljudi i svet bogova i koja održava postojanje i jedinstvo sveta. Sila, energija, koja omogućava ovaj kontinuitet je životna snaga koja je deo božanske sile, deo Ame, tog *udaljenog boga*, Stvoritelja koji je pokrenuo Svet svojom sopstvenom energijom. Ova božanska sila, prisutna u svemu što postoji na svetu, je pokretna snaga koja se prenosi ne samo sa predaka na potomke već i u međusobnom dodiru i komunikaciji kako između ljudi, tako i između čoveka i materijalnog sveta, između čoveka i prirode, čoveka i sveta uopšte, čiji je on samo jedan deo. Ona se prenosi magijskim putem, odnosno verovanjem da čovek svojim delovanjem, ponašanjem, izgovorenim rečima, utiče na svet oko sebe, na prirodne i božanske sile, na duhove svojih predaka, zapravo na dobro i zlo.

Predstave predaka u obliku antropomorfnih figura koje nalazimo ne samo kao statue koje su polagane na porodične oltare posvećene precima, već i kao rezbarene figure na mnogim upotrebnim, a istovremeno i kulnim predmetima, imale su mnogostruki značaj i namenu i mogle su biti korištene i u drugim kultovima. To se pre svega odnosi na kult plodnosti koji je, uostalom, već u ranoj istoriji čovečanstva bio tesno povezan sa kultom predaka.⁵⁹ Zapravo, figure predaka se nalaze na onim predmetima i mestima gde se smatra da je pomoć duhova predaka potrebna, ili neophodna, kako bi se postigao željeni cilj. Likovi predaka na vratima i bravama ambara, koji su pored toga što služe kao ostave, istovremeno i kulna mesta, treba da omoguće i pomognu da se sačuva neophodna hrana, osobito proso, kao i da se obezbedi seme za sledeću uspešnu setvu.

Mnogostruka namena antropomorfnih figura u dogonskoj umetnosti, kao i u afričkoj umetnosti uopšte, doprinela je čestim nedoumnicama evropskih istraživača, sklonim ka jasnim razgraničenjima i klasifikacijama, koji često naglašavaju da je namena i upotreba ovih predmeta nedovoljno razjašnjena.

Skulptura Dogona, kao i umetnost uopšte, pre svega je likovno iskazan pogled na svet, jer *umetničko delo je uvek*

*celokupan svet.*⁶⁰ Izvajano delo predstavlja određeni jezik, simbol, formu, kojima se izražava afrički umetnik pokušavajući da uobliči svoje viđenje sveta. Kao svaki jezik ili simbol, umetničko delo nije uvek jasno definisano. Često poseduje više značenja od kojih nam mnoga ostaju nejasna. Poznavanje tradicionalne kulture Dogona doprinosi, neosporno, jasnijem sagledavanju i razumevanju afričke umetnosti, što naravno ne znači da je ono uvek neophodno da bismo u ovoj umetnosti uživali. Često, sam oblik i snaga dela doprinose našem uzbuđenju, što potvrđuju mnogi kolezionari afričke umetnosti, kao i posetioci muzeja i galerija koji, najčešće, o tradicionalnoj kulturi Dogona imaju samo neke nejasne predstave. Na kraju, neophodno je napomenuti da su mnoge antropomorfne skulpture, koje se ponekad nazivaju *figure predaka* bile namenjene drugim kultovima, kao što je na primer, kult blizanaca ili kult plodnosti, i one se u tom slučaju, u izvesnim detaljima stila razlikuju od antropomorfnih figura koje su korišćene isključivo u kultu predaka.

NAPOMENE

- 50 National Museum of Ghana Handbook, Ghana Publishing Corporation, 1973, 44. Takode, D. K. Fiawoo, *Characteristic Features of Ewe Ancestor Worship, Ancestor*, Ed. William H. Newell, Mouton pub. 1976, 263-281.
- 51 Frank Willett, *Ife in the History of West African Sculpture*, London, 1967, 82, 144, 145.
- 52 Vidi: Mirča Elijade, *Sveto i profano*, Novi Sad, 1986, 70.
- 53 Bela Hamvaš, *Scientia Sacra*, Beograd, 1994, 144.
- 54 M. Griaule and G. Dieterlen, *The Dogon*, 104.
- 55 Vidi: J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb, 1983, 139.
- 56 M. Griaule and G. Dieterlen, *The Dogon*, 105.
- 57 Isto, 99.
- 58 P. Mercier, *The Fon of Dahomey, African Worlds*, Oxford University Press, 1976, 220.
- 59 Mirča Elijade, *Istorija verovanja i religijskih ideja*, Beograd, 1991, I, 49.
- 60 Bela Hamvaš, *Hiperionski eseji*, Novi Sad, 1993, 44.

MASKE – IMINA

U vezi sa kultom predaka, sa smrću određenog člana zajednice i verovanjem u neuništivost i večnost životne energije, održavani su kod Dogona, kao i mnogih drugih naroda u Zapadnoj Africi, ustaljeni običaji i rituali u kojima su izuzetnu ulogu imale ritualne igre pod maskama. Reč *imina*, kako Dogoni nazivaju maske, ne odnosi se samo na predmet od rezbarenog i obojenog drveta i na ispletena i obojena biljna vlakna koja pokrivaju i ukrašavaju igrača, već na kompletno odelo i sva pomagala i predmete koje igrač koristi za vreme igre.⁶¹ U tradiciji Dogona igre pod maskama priređivane su za vreme pogrebnih svečanosti i za vreme posebne svečanosti, *dama*, koja se održavala svake dve ili tri godine i koja je bila posvećena svim članovima zajednice koji su umrli u tom periodu. Ponekada je *dama* mogla biti posvećena i samo jednoj ličnosti ukoliko je ona bila od posebnog ugleda i društvenog značaja. U tom slučaju svečanost je mogla trajati šest dana, a učesnici sa maskama dolazili bi i iz okolnih sela, tako da je u ritualnim igramama učestvovalo i do devedeset maskiranih igrača.⁶² *Dama* na dogonskom jeziku znači *zabranu* i označava kraj žalosti, odnosno kraj određenih zabrana vezanih za smrt neke ličnosti, a koje se odnose ne samo na bliske rođake, već na celu zajednicu.⁶³ Ritualne igre pod maskama koje se održavaju za vreme pogrebnih svečanosti i za vreme svečanosti *dama* imaju, pre svega, namenu da spiritualne sile, oslobođene smrću, odnosno duše umrlih, (*njama*) odvedu do njihovog konačnog boravišta, u porodične oltare predaka, i da istovremeno posvete prelaz umrlog člana zajednice u rang predaka.

U ritualnim igramama pod maskama učestvovali su svi obrezani muškarci jednog ili više sela i oni su činili tajno udruženje *ava* (*awa*). Po pravilu ženama, sem nekih retkih izuzetaka, nije bio dozvoljen pristup ovom tajnom udruženju. Struktura rukovođenja

udruženjem *ava* zasnivala se na dobu starosti, te se na čelu nalazio najstariji čovek koji je u toku svog života učestvovao u dva obreda *sigi*, odnosno najstariji *mulono*. Drugi po hijerahiji bili su ljudi koji su u toku svog života učestvovali u jednom obredu *sigi* i oni se nazivaju *olubaru*. Obred *sigi* je bio najznačajniji događaj za svakog čoveka, isto kao i za celu zajednicu Dogona. Održavan svakih šezdeset godina, označavao je smenu generacije i bio je posvećen obnavljanju sveta. Pripremama za ritualne igre pod maskama i njihovim pravilnim izvođenjem upravljadi su ljudi srednjeg doba starosti *imina giru*.⁶⁴ Svaki član udruženja i učesnik igara starao se o svojoj maski i celokupnom odelu koje je koristio za vreme igre. Mnogi su izrađivali maske sami, ali su takođe mogli dati da im određenu masku izradi neko od rođaka ili poznatih rezbara koji je mogao živeti i u veoma udaljenom naselju. Kao rezultat toga, dogonske maske mogu biti različitog umetničkog kvaliteta. Ponekad su veoma grubo rađene, ali njihova estetska vrednost zavisi pre svega od nadahnuća i vere samog rezbara u duhovne sile koje vladaju svetom i čije prisustvo za vreme ritualne igre omogućava da maska odgovori svojoj nameni, odnosno da prihvati duše umrlih i usmeri ih ka njihovom stalnom boravištu. Osim u pogrebnim svečanostima posvećenim precima, ritualne igre pod maskama održavane su u prošlosti i u drugim prilikama, a osobito za vreme setvenih svečanosti, kada su duhovne sile trebale da omoguće plodnost zemlje, sigurnu i plodonosnu žetvu. Pored toga što se u nekim dogonskim selima igre pod maskama održavaju i danas, osobito u vezi sa posmrtnim ritualima, one su, nešto izmenjene i pojednostavljene, postale deo folklora, i održavaju se povremeno, za mnogobrojne posetioce koji tokom godine obilaze dogonska sela, osobito u okolini Sange. U novije vreme, povremeno se u ritualnim igrarama, kao i u predstavama za strance, kod Dogona, kao i

nekih drugih naroda (Joruba) pojavljuju nove maske koje predstavljaju nove ličnosti ili predmete, kao na primer policajac ili turista, bicikli ili automobil.

Međutim, maske koje su stalne, i koje su uvek uključene u svečanost *dama*, su one koje podsećaju na mitološke ličnosti i događaje. One obuhvataju pretke koji mogu biti ljudska bića, životinje ili biljke. Po obliku one mogu podsećati na predmet koji predstavljaju, iz ugla kako ga vide Dogoni i po njihovom estetskom shvatanju. Boje kojima su obojene maske, kostimi i ukrasi imaju sasvim određeno značenje i obeležavaju prisustvo četiri osnovna elementa, *četiri stvari (kize nay)*, koje su jedno i predstavljaju začetak pomoću koga je Stvoritelj Ama stvorio Svet. Tako je crna boja znak vode, crvena vatre, bela vazduha, a žuta ili oker zemlje.⁶⁵ Za Dogone, maska koja nije obojena, ili ako se pre rituala ponovo ne oboji, predstavlja obično parče lepo izvajanog drveta, ali lišeno života i bez prave vrednosti. Maske, kostimi, ukrasi, pomagala, pokreti, pesme, ritam i igra su deo kosmogenije, mitologije i istorije Dogona. *Udruženje maski*, rekao je Ogotomeli Griolu, je potpuni, celokupni Svet i kada se maske kreću na javnom trgu, one plešu hod Sveta, one plešu sistem Sveta. Zato su svi ljudi, sve delatnosti, sve životinje izrezbareni na maskama ili utkani u kukuljice.⁶⁶

Neke dogonske maske, a pre svega *kanaga*, *ama ta* i *sirige* su vezane za različite delove kosmogenijskog mita, bilo da je to izraženo detaljima u oblikovanju same maske ili u pokretima i koracima igrača koji prate promenu ritma. Sve tri maske predstavljaju događaje iz vremena stvaranja sveta, koji je stvorio besmrtni, svemoćni i sveprisutni Stvoritelj Ama. One se odnose na *pokret* koji je Ama utisnuo u zvezdani Univerzum, pošto ga je stvorio, i na spuštanje arke koja je sadržavala sve što treba da postoji i živi na Zemlji. Maska *kanaga* (ptica) simbolizuje

Sl. 30

Zenska figura sa detetom i glavom

pokret koji je Ama propisao, zadao, nametnuo Univerzumu. (Slika 31) Podrhtavanje ruku igrača koji nose ovu masku je pokret ruku Ame dok je stvarao Svet. Maska *ama ta*, odnosno *vrata Ame*, (Slika 32) simboliše “otvorenost” Ame, tako da se celokupnost njegovog stvaralaštva mogla pojaviti iz njegovih nedara i “zatvorenost” Ame, posle obavljenog posla. Maska *sirige* predstavlja zvezde u velikom broju, nagoveštava njihovo neograničeno umnožavanje, naznačavajući seriju galaksija i njihovo kretanje u prostoru. Ona se takođe odnosi i na putovanje Ogoa između neba i zemlje, dok je pokušavao da nađe pomoć i lek svojoj nekompletnosti i nesavršenosti. Ista maska takođe podseća i na silazak arke Nomoa, a označava i porodičnu kuću u kojoj se nalaze oltari predaka i čija sama arhitektura podseća na prvo bitne dogadaje.⁶⁷ (Slika 33)

Dogoni su koristili preko sedamdeset različitih maski koje se po obliku mogu klasifikovati u nekoliko grupa. Neke su izrađene u formi životinja, neke su antropomorfnog oblika, mnoge sa nadgrađenim delom iznad lica maske. (Slike 33, 34, 35 i 36) Po svom stilu dogonske maske su pretežno geometrizovane i apstraktne, ali mogu biti i realističke. Najinteresantnije i najtipičnije su maske geometrizovanog, apstraktног stila, sa duboko urezanim

Slika 31
Maska kanaga

Slika 32
Maska Ama ta

površinama, pravougaonim i kvadratnim prorezima umesto očiju i usta. Raspered i usklađenost izdubljenih i ispuštenih površina daju ovim maskama izuzetnu snagu i svrstavaju ih u najkvalitetnija dela afričkih umetnika, koji su oblikujući imaginarni svet, uspeli da postignu visoki kvalitet u skulpturalnoj formi. Natprirodni oblici, apstraktni u većem ili manjem stepenu, sasvim su prirodni za dogonskog umetnika, jer za njega, maska, kao i skulptura uopšte, izražava nešto što je izvan vizuelne stvarnosti, ona otelotvoruje duhovni svet. No, mora se reći da i one maske koje su rađene u visoko apstraktnom stilu sadrže, u svom detalju ili izrazu, deo prirodnog životinjskog ili ljudskog sveta, zapravo one izražavaju jedinstvo duhovnog i materijalnog sveta, što je prirodni, intuitivni rezultat, shvatanja samog umetnika. Mnoge na izgled obične pesme ili priče koje su vezane za maske, kao i sama igra i ritam, sadrže veoma suptilne asocijacije na događaje iz mitologije. To se osobito odnosi na one maske koje se pojavljuju za vreme svečanosti *dama* i koje mogu predstavljati pretke ljudi čiji je totem bila životinja

Slika 33

Maska kljunorog sa figurom žene

izrezbarena na maski.

Dogonske maske, kao i maske uopšte, često imaju višestruka značenja, a njihovo tumačenje zavisi i od nivoa znanja koje poseduje onaj koji masku tumači. Dogoni, kako smo to već naglasili, veoma jasno klasifikuju stupnjeve učenja s tim što je najviši stupanj znanja (*jasna reč ili reč sveta*) u koji spada pre svega kosmogonija, dostupan posebno obučenim ličnostima koje su odgovorne za kultove. Veoma često se osnovna objašnjenja za životinjske maske svode na priče ili basne o zaštiti lovca, i zasnivaju na verovanju da se životna snaga (*nyama*) oslobođena smrću životinje, koju lovac ubije, može osvetiti lovcu i naneti mnoge nevolje kako njemu, tako i njegovim srodnicima. Zbog toga je maska koja predstavlja životinju, sredstvo koje može da privuče i prihvati dušu ubijene životinje i da je smiri. Iz istih razloga lovci se štite i mnogim drugim predmetima, nekim biljkama i amuletima. Međutim, mnoge

Slika 34

Maska belog majmuna

životinjske maske, kako simboličnom predstavom izrezbarenom na drvenom delu, tako svojim celokupnim izgledom igrača, a osobito pokretima, igrom i ritmom, kazuju mitološku priču, koja se odnosi ili na stvaranje i početke same životinjske vrste ili, što je veoma čest slučaj, na priču o životinji koja je imala osobiti značaj pri stvaranju sveta ili ulogu prvog pretka, odnosno kultnog heroja.

Tako maska *walu*, koja predstavlja antilopu, (Slika 37) životinju koja je bila plen lovaca i jedan od bitnih izvora hrane, ima veoma značajno mesto u dogonskoj mitologiji. Po ovoj priči, Ama je zadužio Walu da motri na stazu Sunca koje je preoblikovana placenta Lisca (Yurugu), za kojom on stalno traga sa željom da nađe svog ženskog blizanca. U nemogućnosti da dosegne Sunce, Lisac je usmerio svoju osvetu na antilopu. Iskopao je rupe u zemlji i čekao. Prateći Sunce, idući od istoka ka zapadu, antilopa je upala u jednu rupu i ozledila noge. Hramajući, uspela je da dođe do kovača, blizanca Nomoa, moleći za pomoć, ali je od umora i rana pala i umrla. Ženka antilope se istog časa spojila sa kovačem i odmah rodila mladunče, osiguravajući tako nastavak vrste. Ova priča prikazana je na različitim predmetima, kao i na zidnim crtežima stenovitih zaklona i pećina u oblasti Gornje Sange.⁶⁸ Ona se može lako “pročitati” i iz pokreta i igre maske *Walu* koja se podupire dugačkim štapom i povremeno besno napada rogovima, goneći Lisca, dok na kraju ranjena i pobedena, pada na zemlju.

Mnoge dogonske maske imaju svoje značenje u dogonskoj mitologiji, kako su to svojim detaljnim istraživanjem utvrđili, pre svega, Marsel Griol i Žermen Diterlen, kao i drugi autori. Jedna od poznatih i često publikovanih je i maska satimbe (Slika 38) sa izvajanjem ženskom figurom iznad lica maske,

Slika 35
Maska sa pticom

85

26

koje je rađeno u apstraktnom stilu u vidu pravougaone kutije, sa udubljenjima i otvorima za oči. Ženska figura iznad maske, postavljena u sedećem ili stojećem položaju, sa uzdignutim rukama, po pravilu je obučena u suknjicu od crvenih biljnih vlakana, od kojih su načinjene i narukvice koje ukrašavaju ruke figure. Prema Žermenii Diterlen,⁶⁹ tumačenje ove maske odnosi se, po prvom stepenu znanja, na svet duhova Andumbulu, odnosno potomaka Ogoa, pre nego što je on pretvoren u Lisca. Po ovom tumačenju maska predstavlja ženu Andumbulu koja je prva pronašla biljna vlakna crvene boje i upotrebila ih da se preraši, kako bi zastrašila muškarce. Oni su preoteli od nje biljna vlakna, ali priznajući njenu zaslugu za ovo otkriće, nazvali su je *sestra maski*.

Znanje koje podrazumeva viši stepen obrazovanja i koje se naziva *jasna reč* ili *reč Sveta*, objašnjava žensku figuru iznad lica maske kao *Yasigi*, zapravo ženskog blizanca Ogoa u vreme kada je već postao Lisac. Mit kaže da je ona, kao prvi dostojanstvenik i starešina, donela i podelila pivo koje su napravile žene za prvu proslavu sigi, kojom se proslavljalobjavljinjanje *reči*, znanja,

Slika 36
**Maska sa predstavom
Nomoa**

koje je Nomo predao precima
čovečanstva. Yasigi je postala
prvi dostojanstvenik
svečanosti i njena titula
Yasigine znači žena *sigia*.

Maska *satimbe*, po svom
značenju sadrži i drugu
epizodu mita koja se odnosi
na crvena biljna vlakna. Tako
priča kaže, da je Yasigi, po
nagovoru Lisca, obrađivala
polje sa prosom koji je on
zasejao, a koji je postao
crven i nečist. To se desilo i
sa hibiskusom koji je rastao
po ivici polja. Umesto
motikom, Yasigi se, kopajući
zemlju svojim klitorisom,
ozledila i tako natopila
zemlju i biljke svojom krvlju.
Kasnije, posle mnogih
događaja, crvena hibiskusova
vlakna su počela da se
upotrebljavaju kao ukras i
odeća koju nose maske za
vreme igre.

Dogoni kažu da je Yasigi
imala isti karakter kao njen
brat blizanac sa kojim se
često savetovala, i da je
činila prestup za prestupom,

Slika 37
Maska valu

kršeći sve zabrane. Pošto je u svom grehu otišla suviše daleko, Ama ju je kaznio i ona je umrla za vreme trudnoće. I pored grehova koje je počinila, Yasigi je sahranjena sa počastima, a njeno telo je prekriveno crvenim biljnim vlaknima. Zatim je izabrana druga Yasigine, da je zameni, i da je kroz šezdeset godina predstavlja na drugoj svečanosti sigi. Uvek kada se bira i proglašava nova Yasigine, starešina koji se obraća oltaru maski kaže: *Ovde je sestra maski*. A kada Yasigine umre, njeno telo se ukrašava suknjicama i narukvicama od crvenih vlakana i tom prilikom dolaze maske iz cele oblasti da joj odaju počast.

Maska *satinbe* se rezbari za svaku svečanost *dama* posvećenu mrtvima i ona podseća na Yasiginu ulogu u prvoj svečanosti sigi.

Po mitologiji Dogona, prve posmrtnе rituale uveo je Lisac (Yurugu), koji je uvek delovao nasuprot Boga Stvoritelja. On je napravio i prvu masku nazvanu *sa ku* ili *azagay*.⁷⁰ Ova maska je vrsta kape koja prekriva glavu i lice, a napravljena je od kore drveta *sa*. Pošto je stvorio Svet i predao ga na uređenje Nomou, Ama je odmah prestao sa svojom delatnošću. Lisac je onda objavio da je Ama umro i da je on preuzeo moć. Da bi obeležio smrt "oca", Lisac je napravio pivo od semenki koje je ukrao i želeći da pokaže svoju prevlast nad Nomoom, načinio je masku od kore drveta *sa*, koje je zemaljski simbol žrtvovanja i vaskrsavanja Nomoa. Oguljena kora drveta bila je crvena kao krv i to je doprinelo da Nomo oživi. Noseći masku, Lisac je igrao, ali pošto je bio gonjen, bacio je masku i pobegao u jednu pećinu. Sledećeg dana Nomo je učinio da samo drvo *sa*, u punom životu, zeleno i sa lišćem, igra. Takođe je napravio masku od lišća drveta *sa*, koja se zove *sanagur*.

Ritualne igre pod maskama, kao i sve druge značajne

Slika 38

Maska satimbe

događaje, obrede i rituale, kod Dogona, kao i kod drugih afričkih naroda, objavljaju i prate bubnjevi. Oni imaju posebnu ulogu i značaj za život zajednice isto kao i za važne događaje u životu svakog čoveka. Bubnjevima se odaje počast. Prilikom igre njima su okrenuti igrači i njih pozdravljaju pre nego što napuste javni trg na kome je igra izvođena. Dogoni kažu: *Maska ide prema bubnju*. Ritam bubnjeva ima za Dogone sasvim jasno značenje. Njegov zvuk je prvobitni zvuk objave, on je ritam kosmosa, ritam života. Po dogonskoj mitologiji, prvi ritam je proizveo predak koji je udarao o lobanju žrtvovanog Nomoa, kako bi nagovestio objavljivanje *usmene reči*, odnosno znanje koje je ona sadržavala, a koje je bilo namenjeno precima čovečanstva. Po tome izgleda, kako to napominje Žermen Diterlen, kao da je celokupan govor proizašao iz ritma ili da je sam ritam govor *bez reči* koji potpomaže i potvrđuje izgovorenu reč.⁷¹

Jedan od najvažnijih muzičkih instrumenata, osobito u vezi sa posmrtnim ritualima, a i u vezi sa maskama je *bivolji rikač* i to pre svega zbog simbolike zvuka koji proizvodi. To je ovalna daščica sa rupom na jednom kraju kroz koju se provlači i vezuje dugačak konopac pomoću koga se daščica zavrći i okreće. Za Dogone, *rikači* su jezici koji govore, i oni su svedoci pojave smrti na zemlji. Njegov zvuk je govor umrlog. Zbog toga glas *rikača*, u noći za vreme pogrebnih svečanosti izaziva veliko uzbuđenje i strah. On prati pojavu *velike maske* i naziva se istim imenom kao i velika maska, odnosno *majka maski, imina na*.⁷² U stvari, on je i sam *maska* koja objavljuje da je smrt prisutna. Bivolji rikači se prave u vreme svečanosti *sigi* posvećenoj smeni generacije i obnavljanju sveta.

NAPOMENE

61 Germaine Dieterlen, *Masks and Mythology among the Dogon*, African Arts, 1989, Vol. XXII, Nu. 3, 34-43.

62 Na svečanosti *dama* u Sangi, 1970 godine, učestvovalo je devedeset maskiranih igrača. (P. J. Imperato, *Dogon Cliff Dwellers*, 18).

63 Marcel Griaule, *Masques dogon*, Institut d' Ethnologie, Paris, 1938, 343.

- 64** P. J. Imperato, *Dogon Cliff Dwellers*, New York, 1978, 16.
- 65** Germaine Dieterlen, *Masks and Mythology among the Dogon*, 34.
- 66** Marcel Griaule, *Dieu d'eau*, Paris, 1948, 179.
- 67** Germaine Dieterle, navedeno delo, 35.
- 68** Germaine Dieterlen, navedeno delo, 36.
- 69** Isto, 37, 38.
- 70** Isto, 38.
- 71** Isto, 43.
- 72** Isto, 43.

OBNAVLJANJE SVETA

Obrede koji obeležavaju obnavljanje sveta nalazimo u svim arhajskim i tradicionalnim zajednicama, jer je po verovanju mnogih starih naroda svet podložan promenama, starenju i smrti. Zbog toga je neophodno da se on povremeno popravi, učvrsti i obnovi što je moguće jedino ponavljanjem kosmogonije, simboličnim vraćanjem u prvobitno stanje božanskog stvaranja i uređenja sveta. U većini slučajeva periodično obnavljanje sveta je vezano za Novu godinu i za period buđenja i obnavljanja vegetacije, ali pored toga ono može označavati i druge događaje što je skoro uvek uslovljeno kulturom određene zajednice i kosmogonijskim mitom.⁷³

Kod Dogona obnavljanje sveta obeležava obred *sigi* koji se održava svakih šezdeset godina i koji je vezan za jedan od četiri kalendara koje poznaju Dogoni. Ova svečanost je vezana za sistem Sirijusa koji se naziva *sigi tolo* ili *jasigi tolo*, odnosno, zvezda Sigija, i kretanje Sirijusa B, zvezde *po tolo* koja je po verovanju Dogona *svetsko jaje (aduno tal)* i izvor života. Dogoni su kao i drugi narodi, verovali da se svet periodično obnavlja, osobito u vezi sa obnavljanjem prirode, vegetacije, što je praćeno mnogim ritualima posvećenim vodi i plodnosti zemlje. Ali pored godišnjeg obnavljanja prirode, svakih šezdeset godina praznovali su potpuno obnavljanje celog sveta i celokupnog života na zemlji. To je praznik koji obeležava povratak u vreme početaka i prvobitno stvaralaštvo Ame.

Da bi se svet obnovio, ponovo stvorio, neophodno je da se prethodno uništi i da se vrati u prvobitno stanje haosa. Ovaj proces uništenja i ponovnog stvaranja života obeležava na simboličan način obredno pravljenje i pijenje piva koje se dobija od zrnevlja prosa. Za vreme procesa vrenja zrnevlje gubi svoju životnost, a penuštanje i vrenje podseća na pokrete životne snage koja se bori da probije opnu semena. Pijenjem obrednog piva ljudi obnavljaju svoju životnu snagu, a obaveza da se piye sedeci

označava zasnivanje naselja i sađenje biljaka, zapravo označava sedelački život zemljoradnika.

Prvo obredno pivo pravi hogon, verski starešina koji svojom ličnošću, odelom, pokućstvom i kretanjem održava stalnu vezu sa kretanjem nebeskih tela i kontroliše život na zemlji.

Pravljenjem ovog obrednog pića koje se deli svim porodicama u selu, hogon obnavlja postupak stvaranja života. Od posebnog značaja je velika posuda za kvasac koju hogon tom prilikom upotrebljava. Ispletena od vlakana baobaba, pravi se uvek samo za obred sigi i svojim oblikom ona se razlikuje od onih koje se upotrebljavaju za pravljenje obrednog pića u drugim kultovima. Posuda za kvasac u stvari pretstavlja *ceo svet* i kada se koristi i za vreme vrenja uranja u tečnost u kojoj zrnevlje gubi svoju životnost, *ceo svet* se na simboličan način vraća u vreme haosa pripremajući se za novo rađanje.⁷⁴

Pored obrednog piva, obnavljanje sveta obeležava i posebna maska koja se naziva *velika maska* ili *majka maski* (*imina na*), a koja se rezbari jedino za vreme sigija, odnosno svakih šezdeset godina. Iznad lica ove maske izdiže se stub u obliku zmije koji može biti visok do deset metara. Maska *imina na* jedan je od najznačajnijih kulturnih predmeta koji se veoma retko upotrebljava, a čuva se u posebnom zaklonu među stenama, zajedno sa maskama koje su rezbarene za vreme ranijih obreda sigi. Ove maske predstavljaju vrstu seoskih arhiva pomoću koga se može izračunati starost naselja. Tako je u Ibiju 1931. godine pronađeno devet izrezbarenih maski *imina na* od kojih je najstarija poticala iz početka XV veka.⁷⁵

Velika maska se, osim za vreme obreda sigi, upotrebljava u posmrtnim običajima kada je neophodno osigurati život. Tada se iznosi iz skrovišta i u vertikalnom položaju nosi u kuću umrlog gde se na terasi zgrade nalaze ožalošćeni srodnici. Dok se iznosi iz skrovišta izgovaraju se reči koje opominju masku da ustane,

da se uspravi. Na terasi kuće umrlog, posle plesa, maski *imina na* se prinosi na žrtvu živo pile koje se vezuje za sam vrh maske. Ceo ritual prate bubenjevi i izgovaranje određenih formula koje izražavaju tugu za umrlim članom zajednice.

Velika maska u obliku zmije koja se rezbari svakih šezdeset godina, označava novi život. Ona je simbol obnavljanja sveta. Jer zmija je ta koja osigurava kontinuitet života. Ona je pokret, talas i životna snaga. Prva božanska bića nisu umirala već su se pretvarala u zmije. Lebe koji je u davno vreme početaka umro, vaskrsao je u vidu zmije. On je živim bićima doneo smrt, ali i život. Otuda je *imina na*, koja se veoma retko iznosi iz svog skrovišta, uvek prisutna u trenucima smrti koju oglašava stravični zvuk *bivoljeg rikača*.

Svečanost sigi je period obnavljanja generacije. To je vreme kada nova generacija muških članova zajednice preuzima odgovornost za pravilno funkcionisanje dogonske zajednice. Da bi se osposobili za preuzimanje ove odgovornosti i za rešavanje svih složenih problema svetovne i duhovne prirode, neophodno je da prođu određenu obuku i steknu posebna znanja koja se prvenstveno odnose na čuvanje predanja i pravila koja su zaveštali preci. Nekoliko meseci pre proslave sigi, svi obrezani muškarci koji su prošli inicijacije zrelosti i postali članovi udruženja maski ava, povlače se u šikaru izvan sela gde u toku dana, u trajanju od nekoliko meseci uče *tajni jezik sigija*. To je period kada stariji ljudi, oni koji su pre šezdeset godina primili znanja od svojih prethodnika, prenose predanje na novu generaciju ljudi koji će učešćem u obredu sigi postati *olubaru*. Naziv *olubaru* podrazumeva visoki društveni rang ljudi osposobljenih za čuvanje i dalje prenošenje znanja koje su zaveštali preci. Tajni jezik sigija odnosi se pre svega na tumačenje mitologije, osobito na kosmogenijski mit i tajnu stvaranja sveta, a obuhvata i učenje određenih formula koje se u toku rituala i obreda izgovaraju. Prema legendi koja opisuje smrt Lebea, tajni jezik sigija je ustanovljen da bi ljudi mogli da komuniciraju sa svojim precima.⁷⁶

Obnavljanje Sveta podrazumeva da se i sve maske moraju

obnoviti bez obzira na njihovu starost, oštećenost ili očuvanost. Kako su maske *predstava Sveta*, za svečanost sigi rezbare se i boje nove maske, dok se stare više ne mogu upotrebljavati, te se odstranjuju, uništavaju ili prodaju.

U svečanostima sigi, posvećenim obnavljanju života i Sveta, pored maskiranih članova udruženja ava, učestvuju svi članovi dogonske zajednice, i svi se nazivaju *imina*, odnosno *maske*.⁷⁷ Oni koji prvi put prisustvuju ovom značajnom događaju, nose na sebi posebnu odeću, osobito ukrašenu školjkama kauri, dok su učesnici koji su bili svedoci prethodne proslave sigija, obučeni u svoju svakodnevnu odeću. Svi muški članovi zajednice, od sasvim malih dečaka koji jedva hodaju, pa do ljudi starih pedeset i devet godina, obavezni su da učestvuju u procesijama i ritualnim igrarama na javnom trgu i to zadržavajući sve vreme strogi poredek po starosnim grupama. Iako nemaju maske na licu, oni kao maske predstavljaju sebe, odnosno generacije koje su rođene u periodu između dve proslave sigija.

NAPOMENE

73 Vidi, Mirča Elijade, *Kosmička obnova i eshatologija*, u knjizi *Mefistofeles i Androgini*, Čačak, 1996, 92-117.

74 M. Graule i G. Dieterlen, *The Dogon*, 102.

75 M. Graule i G. Dieterlen, *Sudanski Siriusov sustav*, u knjizi R. Temple, *Tajna zvezde Sirius*, 37.

76 P. J. Imperato, *Dogon Cliff Dwellers*, 17.

77 Germaine Dieterlen, *Masks and Mythology among the Dogon*, African arts, Vol. XXII. Nu. 3, 1989, 34.

MITOLOGIJA DOGONA I TUMAČENJE SVETA

Mit, shvatanje sveta, sistem fukcionisanja sveta po onome što su nam sačuvali dogonski mudraci i zabeležili istraživači dogonske kulture, spada u sam vrh svetske baštine, uporedo i ravnopravno sa velikim delima starih naroda čije je shvatanje sveta sačuvano u pisanoj reči, a čiji je prvočitni izvor takođe bio u usmenom učenju i narodnom predanju. Važnost i veličinu ovih starih znanja i poimanja sveta potvrđuje i savremena nauka (pre svega atomska fizika, a zatim astronomija, biologija i dr), čiji rezultati upućuju na pojave i saznanja po svojoj suštini veoma bliska saznanjima i shvatanjima zastupljenim kako u delima starih azijskih i evropskih naroda, tako i u usmenom predanju afričkih naroda.

Svoje shvatanje sveta Dogoni su iskazali mitom po kome je Nomo, uzevši od vrhovnog Bića četiri elementa i upotrebivši svoju vilicu kao razboj, a jezik kao tkački čunak, izatkao ceo Univerzum. On je izatkao reči koje su donosile poredak stvari, uređeni svet, logos. Tkanje se prema tome smatra prvočitnim umećem i vezano je za mnogobrojne simbolične predstave. Dogoni kažu da je tkanina centar sveta, da ona izražava sve što postoji i da se u njoj mogu pronaći prvočitni znaci svih stvari. Kod Dogona, kao i kod Bambara postoji nauka o tkaninama koja objašnjava mehanizam stvaranja.⁷⁸

Upotrebivši sliku tkanja i tkanine da bi objasnili svet, Dogoni su iskazali samu suštinu svog shvatanja funkcijonisanja Univerzuma, njegovu složenu isprepletenu i međuzavisnost pojava koje čine jedinstvo sveta, tkaninu koja izražava sve što postoji u materijalnom i duhovnom smislu. Simbol tkanja u slučaju dogonske mitologije ima svoje duboko značenje, kao što ista terminologija protkanosti, isprepletenu u odnosu na svet, ima istovetno značenje u religiji i mitologiji i kod drugih starih naroda.

O svetu kao tkanju, mreži, govore i stari budistički i

hinduistički spisi. Za Hindusa, Brahman je ujedinjujuća nit kosmičke mreže, osnovna potka svega postojećeg.⁷⁹ Osnovnu temu jednog od glavnih spisa mahajana budizma, *Avatamsaka Sutre*, čini opis sveta kao savršene mreže međusobnih odnosa gde sve stvari i događaji stupaju u jednu beskrajno složenu interakciju. Ista slika kosmičke mreže ima središnu ulogu u tantričkom budizmu čiji se spisi nazivaju Tantre. Sanskrtski koren te reči znači tkati što ukazuje na međuprotkanost i međuzavisnost svih stvari i događaja.⁸⁰ *A ako se u religijama svih vremena, kako to kaže Hajzenberg, govori u slikama, parabolama i paradoksima, onda to jedva može značiti išta drugo do nedostatak drugih mogućnosti da se zahvati stvarnost koja se ima u vidu. No to ne znači da ona nije prava stvarnost.*⁸¹

Upravo ta stvarnost kako je vidi savremena nauka, posle dugogodišnjih istraživanja, mnogih eksperimenata i dosadašnjih saznanja, iskazuje se istim predstavama prepleteneosti i međuzavisnosti. *Kvantna teorija nas prisiljava da Univerzum sagledamo ne kao zbirku fizičkih objekata, već pre kao jednu složenu mrežu odnosa između različitih delova jedne jedinstvene celine.*⁸² Ili, kako kaže Hajzenberg: *Svet se tako prikazuje kao jedno složeno tkivo događaja u kojem se povezanosti različitih vrsta smenjuju ili poklapaju ili kombinuju i na taj način određuju tkanje celine.*⁸³

Shvatanje Dögona da je čovek sastavni deo Univerzuma i da njegovo delovanje i ponašanje utiče na pravilno funkcionisanje sveta sasvim je saglasno sa idejom savremene nauke po kojoj se umesto termina *posmatranja* uvodi termin *učestvovanja*, jer u atomskoj fizici naučnik nije izdvojeni objektivni posmatrač već je uključen u svet koji posmatra *u tolikoj meri da utiče na svojstva posmatranih objekata.*⁸⁴ Osim toga, ideja da ljudsko ponašanje i delovanje utiču na svet u kome čovek živi široko je rasprostranjena i zastupljena u svim ekološkim pokretima čiji je

cilj da se prirodna sredina sačuva od poremećaja koje joj nanose ljudi svojim delovanjem, a što se istovremeno odražava na kvalitet njihovog života.

Po mitologiji Dogona, kao i mnogih afričkih, a i drugih naroda, ne samo ljudsko delovanje i ponašanje, već i izgovorena reč, ili misao utiče na svet u celini. Verovanje da izgovorena reč ima magijsku moć uklapa se takođe u sistem sveta u kome su sve stvari, pojave i događaji zavisni jedni od drugih. Budisti i taoisti govore o *mreži reči* ili *mreži pojmove* proširujući tako ideju međupovezane mreže i na oblast intelekta. Nomo je, prema mitu, stvarao uređeni svet, utkivajući reči, što jasno pokazuje da reč, kao i sve drugo što postoji na svetu, čini deo celine i da pripada sistemu sveta u kome su sve stvari, pojave, događaji, materijalne i duhovne, povezane i međuzavisne. Zapravo reči ne objašnjavaju svet, one su bitni deo sveta i njihova magijska moć utiče takođe na njegovo pravilno funkcionisanje. Ples maski koji po shvatanju Dogona predstavlja *hod Sveta* ili *sistem Sveta*, obuhvata ne samo pokret tela, korake, muziku, ritam, već izgovaranje i određenih reči, formula, koje spadaju u *tajni jezik* ili *jezik Sveta*, a koji se uči u vreme priprema mladih ljudi za inicijacije i učešće u velikoj proslavi sigi, obredu obnavljanja Sveta.

Shvatanje da međupovezanost pojava čini jedinstvo sveta izraženo je u mnogim delovima dogonske mitologije, u njihovoj religiji, ritualima, a takođe i u dogonskoj umetnosti. Ono se ogleda kako u oblikovanju i formi dogonske skulpture, tako i u predmetima svakodnevne upotrebe, njihovoj nameni i upotrebi. Sasvim jednostavna tkanina, u vidu šahovskog polja, ukrašena kvadratima tamno modre (ili crne) i bele boje predstavlja za Dogone bogatstvo, imovinu koja se nikada ne prodaje, a na kojoj prodavci na tržnici rado sede dok prodaju svoje proizvode. Ova tkanina je simbol napretka, ona predstavlja obrađena polja, porodičnu kuću i u nju se uvija telo umrlog člana porodice. Simbol je plodnosti zemlje, plodnosti i napretka porodice, svetla i tame, zemlje i neba. U suštini ona predstavlja jedinstvo sveta i kontinuitet života.

Potpuno različiti, moglo bi se reći suprotni, elementi upotrebljeni u oblikovanju dogonske skulpture, kao što su oble i ravne, čak uglaste površine, zatim predstave pojedinih crta ljudskog i životinjskog lica spojeni sa čisto apstraktnim, često geometrijskim formama, daju dogonskoj skulpturi sklad i snagu celine koja deluje sasvim prirodno usklađeno i istinito. Dogonske figure predaka izražavaju snagu usaglašenosti suprotnog. One su mirovanje i pokret istovremeno. Koliko god da telo figure deluje mirno i ukočeno, noge uglasto savijene u kolenima izazivaju utisak pokreta, *latentnog pokreta*, a to je kako kaže Ladislas Segi zaista veliko umetničko dostignuće.⁸⁵

Korišćenje raznorodnih i suprotnih elemenata pri oblikovanju jednog dela sasvim je prirodno za afričkog umetnika, jer je to način njegovog sagledavanja celine, njegovog osećanja i shvatanja sveta, njegov kosmički stav, a kako kaže Bela Hamvaš: *Svaka umetnost otkriva kosmički stav. Delo pokazuje kakav položaj zauzima stvaralac u univerzumu i naspram njega u ime celog čovečanstva. To je suštinska tačka umetničkog dela.*⁸⁶ Iskrenost osećanja i čvrsto verovanje u povezanost i međusobno delovanje svega postojećeg, nadahnjuje delo magijskom moći, odnosno pravom vrednošću koja i kod posmatrača izaziva uzbudjenje i doživljaj prave umetnosti.

Isto shvatanje povezanosti i isprepletene pojava koje čine jedinstvo sveta može se sagledati i u objašnjenjima kojima Dogoni tumače pojedine predmete, skulpture ili maske. Tako na primer, kada Dogoni kažu da maska *sirige* predstavlja zvezde, njihovo umnožavanje i kretanje u prostoru, zatim putovanje Ogoa između neba i zemlje, njegovo lutanje u potrazi za svojim ženskim blizancem, da ona takođe predstavlja silazak arke Nomoa, a istovremeno i porodičnu kuću u kojoj se nalaze oltari predaka, oni samo potvrđuju svoje poimanje jedinstva sveta sa mnogim međuzavisnim pojavama i to sa naglaskom na pokret, kretanje, dinamiku događanja koje je u osnovi sveta i života, odnosno u pokretu Ame Stvoritelja. Jer za Dogone, kao i za većinu naroda Zapadne Afrike, vrhovno Biće, Stvoritelj, predstavlja vrstu vrhovne snage, životne energije koja je

pokrenula svet, koja je svuda prisutna i udaljena istovremeno. Prema dogonskom mitu Ama je pošto ga je stvorio, uređenje sveta prepustio Nomou koji je njegova emanacija. Ta energija sveta koju Dogoni prezentuju talasastom ili izlomljrenom, cik-cak linijom, čini osnovni motiv na maski *Ama ta* (*vrata Ame*), koja označava stvaralaštvo Ame, zapravo vrata koja su otvorena, iz kojih je proizašlo sve što je stvoreno i koja su *zatvorena*, pošto je Ama okončao svoje delo. Iznad apstraktног lica, izdiže se visoko prema nebu glavni deo maske sa dve talasaste ili izlomljene linije koje čine niz otvorenih trouglova duž središnog stuba. Ovaj simbol stvaralaštva i dinamike sveta koji je u osnovi svega postojećeg nalazi se na mnogim kultnim predmetima Dogona.

Po mišljenju Dogona kretanje i ritam su suština sveta. Oni kažu: *Vrteći se i plešući, Ama je stvorio sve zvezdane svetove u svemiru, što se okreću spiralno.*⁸⁷ Zato i ples maski koje predstavljaju ceo svet je, po kazivanju Ogotomelija, *hod Sveta, sistem Sveta*. Igra maski označava Univerzum koji pleše, zapravo kosmički ritam. Istu ideju o kosmičkom plesu nalazimo u hinduizmu i slici boga Šive koji pleše. Šivin ples simbolizuje večni ritam života i smrti, kosmičke cikluse stvaranja i uništenja. Šivin ples je Univerzum koji pleše.

Savremena fizika je pokazala da se ritam stvaranja i uništenja ne ispoljava samo u smeni godišnjih doba i u rađanju i smrti živih stvorenja, već se nalazi u osnovi i same neorganske materije: ... *da svaka subatomska čestica ne samo što izvodi energetski ples, već i jeste jedan energetski ples; jedan pulsirajući proces stvaranja i uništenja.*⁸⁸

U tumačenju sveta Dogoni su se služili slikama i simbolima, odnosno jezikom koji su sami razvili, koji im je bio dostupan i razumljiv. Svoje shvatanje Univerzuma iskazali su umetničkim delima, a ona su za njih bila deo određenih verovanja, obreda, rituala, odnosno svakodnevnog života, koji je obuhvatao materijalni i duhovni svet. Suštinske odlike ovog sveta, kao što su energija, kretanje, dvoljnost, sasvim su srodne, bliske savremenim naučnim tumačenjema sveta, do kojih tumačenja se

došlo uz pomoć veoma razvijene tehnologije i upotrebom složenih naučnih metoda i simbola, pre svega matematičkih. No kada se ovaj, za laike nerazumljiv, jezik prevede na svakodnevni govor, ili iskaže umetničkim delom, dolazimo često do sasvim sličnih rezultata.

Umetnost Dogona bila je pre svega namenjena kultovima čiji sadržaj čine ideje o Svetu, o određenom poretku Sveta, odnosno o poreklu i postojanju čoveka i Univerzuma. Skulptura Dogona je, kao i svako umetničko delo, *celokupan Svet*. Svet kako ga shvata i oseća umetnik, ali to je i naš Svet, Svet sviju nas.

NAPOMENE

- 78 M. Griaule i G. Dieterlen, *The Dogon*, African Worlds, Oxford University Press, 1976, 107.
- 79 *O kosmičkom tkaču*, Mirča Elijade, *Mefistofeles i Androgini*, Čačak 1996, 127.
- 80 Fritjof Capra, *Tao fizike*, Beograd, 1989, 160.
- 81 Verner Hajzenberg, *Fizika i metafizika*, Beograd, 1972, 144.
- 82 Fritjof Capra, navedeno delo, 159.
- 83 W. Heisenberg, *Physics and Philosophy*, London, 1963, 96.
- 84 Fritjof Capra, navedeno delo, 162.
- 85 Ladislav Segy, *African sculpture*, New York, 1958, 17.
- 86 Bela Hamvaš, *Začela*, Beograd, 1996, 100.
- 87 M. Griaule i G. Dieterlen, *Le Renard pale*, Institut d'Ethnologie, Pariz, 1965, 163.
- 88 Fritjof Capra, navedeno delo, 291.

JELENA ARANĐELOVIĆ LAZIĆ

Pre 25 godina u Beogradu je osnovan jedini specijalizovan Muzej posvećen isključivo umetnosti i kulturi afričkih zemalja, Muzej afričke umetnosti. Bio je to prvorazredni događaj za Beograd, koji je time dobio, poput mnogih evropskih metropola, muzej posvećen umetnosti jedne druge, za kulturu sveta velike i značajne civilizacije. Zbirka Vede Zagorac i dr Zdravka Pečara, sa 1200 originalnih predmeta afričke umetnosti poklonjena je glavnom gradu, a veliki posao identifikacije predmeta, stručne analize i koncepciju Muzeja sačinila je Jelena Aranđelović Lazić, dotada veoma istaknuti etnolog u Jugoslaviji, sa više stručnih radova iz oblasti vanevropske etnologije.

Jelena Lazić započela je neophodnu i toliko važnu saradnju sa afričkim institucijama i muzejima kao i istaknutim istraživačima afričke umetnosti. Ona ih je uključivala na ovaj ili onaj način u naučni ili muzeološki rad beogradskog Muzeja afričke umetnosti. To su uz ostale: Rože Dorsenvil, publicista sa Haitija, Kvesi Majks, direktor Nacionalnog muzeja Gane, Aleksandar Lopašić, afrikanista iz Nigerije, Rajmond Kent, profesor sa Berklijia, dr Boris Kuhar iz Slovenskog etnografskog muzeja iz Ljubljane, dr Aleksandra Sanja Lazarević iz Etnografskog muzeja iz Zagreba, dr Gvido Nonveje iz Beograda, Andrijana Gojković, etnomuzikolog iz Beograda, kao i poznati profesori sa beogradskog Filozofskog fakulteta dr Đurđica Petrović, dr Petar Vlahović, dr Srebrica Knežević, dr Senka Kovač.

Sa druge strane, dvojezična izdanja autorke (na srpskom i engleskom) obogaćuju biblioteke mnogih značajnih kuća širom sveta od Velike Britanije do SAD, od Francuske do Rusije.

Kao muzealac, insistirala je na nezaobilaznom običaju zapisivanja svih važnih podataka o predmetima sa terena, tako da je Muzej, iako toliko udaljen od Afrike uspevao da upotpuni muzejski karton sa što više detalja o nabavci, funkciji, poreklu,

lokalnom nazivu ili sociološko-kulturološkom kontekstu u kome je nastao svaki predmet. Svojim delom, pa i nemetljivim putokazom svojim saradnicima, bila je protiv favorizovanja samo jednog pristupa u složenoj materiji afričke civilizacije i kulture. Na delu je istinski primenila multidisciplinirani pristup, apsolutno nužan kada je Afrika u pitanju, jer se umetnički fenomen javlja u sinkretičnom jedinstvu sa etničkim, religijskim, sociološkim i drugim elementima. Granice stilske, etničke ili geografske za nju nisu bile tajna. Razlike između naroda i plemena, samo su izazov više za istinskog tragaoca, što i istorija umetnosti dokazuje duboko i temeljno kao i bilo koja istorija.

Po obrazovanju etnolog Jelena Aranđelović Lazić imala je i nepogrešiv osećaj za estetiku. Godinama je izučavala kulturno-istorijski kontekst nastanka afričke umetnosti, a paralelno izoštavala svoju selektivnost u odabiru "pravog predmeta" za određenu izložbu. Posebno je imala izuzetan talenat muzealca da svoju misao kroz tematsku izložbu jasno, precizno i obuhvatno iskaže, nalazeći najbolji mogući estetski okvir za saopštavanje ideje.

Njene autorske izložbe "Afrički nakit" i "Simboli na tkaninama Zapadne Afrike" primer su par excellence izložbi, kako po sadržaju i inventivno osmišljenoj postavci tako i čistoti i jednostavnosti.

Što se samog Muzeja tiče, precizno je osmisnila organizacionu strukturu, dugoročnu strategiju razvoja i mnogobrojne načine komunikacije sa neposrednim kulturnim okruženjem, pa i njegove međunarodne okvire. S nepogrešivim osećajem za upravljanje Muzejom kao celinom, u svim etapama – od sistematizacije zbirke, obrade predmeta, saradnje sa darodavcima zbirke Vedom Zagorac i dr Zdravkom Pečarom. Takođe, sarađivala je i pri projektovanju namenske zgrade Muzeja autora arh Slobodana Ilića, kao i likovne postavke autora likovnog rešenja postavke arhitektama Savetom i Slobodanom Mašićem, a sa proverenim iskustvom muzeologa radila je i na oformljenju stručnog kustoskog kadra.

Kao istraživač i autor imala je dar za oštru, konstruktivnu i

iscrpu analizu i veliko humanističko obrazovanje – od filozofije naroda sveta, istorije religije i morala, sociologije kulture i umetnosti, etnologije – do istorije umetnosti i estetike. Bila je izuzetna kao naučnik, kao predavač i pisac, muzeolog i dugogodišnji kustos Etnografskog muzeja u Beogradu; da bi kao direktor Muzeja afričke umetnosti ostavila neizbrisiv trag u svojoj sredini.

Danas, kada je afrička umetnost dobila posebno Odeljenje u pariskom Luvru, kada berlinska postavka privlači hiljade posetilaca u jednom danu, kada se Njujork i Los Andeles nadmeću za što atraktivnije i bogatije postavke, Jelena Arandželović Lazić svojim delom traje kao avangarda, vizionar ili samo odgovorni intelektualac svoga vremena, i svojim ukupnim delom, i, na sreću završenim studijama “Magija i oblik – Bronzana skulptura i sveta kraljevstva u Zapadnoj Africi” i “Mit i sistem sveta u umetnosti Dogona”.

Dok će njeni rukopisi i druga izdanja naći svoj dom ovde među muzejskim zidovima, u koje je sebe zauvek ugradila, namenjeni generacijama koje tek dolaze.

Narcisa Knežević Šijan
Nataša Njegovanović Ristić

BIBLOGRAFIJA

- 1 *Afričke mjere za zlato i brončane skulpture*, Muzej Međimurja, Čakovec, 1982.
- 2 *Afrički nakit*, Studijski katalog, Muzej Afričke umetnosti, Beograd, 1984.
- 3 *Batik u umetnosti Istočne Afrike*, Muzej Afričke umetnosti, Beograd, 1980.
- 4 *Bronasta skulptura zapadne Afrike*, Katalog, Slovenski Etnografski muzej, Ljubljana, 1979.
- 5 “Veronika Gervers-Molnar: The Hungarian Szur-an Archaic Mantle of Euroasian Origin”, The Royal, Ontario Museum, Toronto, Canada, 1973, *Vranjski glasnik*, Knj. IX, Vranje 1973, Str. 341–342. (ćir.)
- 6 *Volkskunst aus Jugoslawien*, Predgovor, (ostali autori Jelka Radauš-Ribarić, Paula Gabrić i Boris Kuhar), Katalog, Ingelheim am Rhein, 1969.
- 7 “Edward Weyer: Primitive Peoples Today”, Hamish Hamilton Ltd., London 1959, str. 288., *Etnološki Pregled*, Knj. I, Beograd, 1959, str. 75–76.
- 8 “Žensko oglavlje u obliku roga kao odraz primitivne ideje o plodnosti”, *Glasnik Etnografskog muzeja*, Knj. 34, Beograd, 1971, Str. 37–74, (sa 34 slike u tekstu). (ćir.)
- 9 “Zbirka vojvodanskih čilima u Etnografskom muzeju u Beogradu”, *Rad vojvodanskih muzeja*, Sv. 8, Novi Sad, 1959, Str. 271–278. (ćir.)
- 10 *Zbirke narodnih nošnji u Etnografskom muzeju u Beogradu*, Etnografski muzej u Beogradu 1901–1976, Galerija SANU, Beograd, 1976, Str. 65–72. (ćir.)
- 11 *Izložba narodne umetnosti*, Katalog, Etnografski muzej, Beograd 1961.

- 12** "In the Heart of Serbia: a Show – Case of African Art", The Museum of African Art, UNESCO, *Museum*, XXXIII, No. 2, 1981.
- 13** "Kapa – deo narodne nošnje u severoistočnoj Srbiji", *Razvitetak*, Br. 3, Zaječar, 1966, Str. 51–57 (sa 10 slika u tekstu). (ćir.)
- 14** "Klasika Afrike", *Politika*, Beograd, 26. septembar, 1965. (ćir.)
- 15** "Kupa pirinča sa lotosovim cvetom", *Ilustrovana politika*, Beograd, 14. maj, 1963. (ćir.)
- 16** "Marija Makarovič, Slovenska ljudska noša", Založba centralnega zavoda za napredak gospodinjstva..., Ljubljana, 1971, *Vranijski glasnik*, Knj. IX, Vranje, 1973, Str. 343–344. (ćir.)
- 17** "Mesalj – kapa u obliku krune", *Glasnik Etnografskog muzeja*, Knj. 30, Beograd, 1968, Str. 35–46 (sa 8 slika u tekstu). (ćir.)
- 18** "Narodna nošnja u Đerdapu", *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, Knj. 7, Beograd, 1974, Str. 25–44 (sa 12 slika nošnje u tekstu).
- 19** "Narodna nošnja u Đerdapu", *Razvitetak*, Br. 6, Zaječar, 1974, Str. 78–87 (sa 15 slika nošnje u tekstu). (ćir.)
- 20** "Narodna nošnja u Negotinskoj krajini", *Glasnik Etnografskog muzeja*, Knj. 31–32, Beograd, 1969, Str. 263–295 (sa 26 slika u tekstu). (ćir.)
- 21** "Narodna nošnja (u okolini Bora)", *Bor i okolina*, Knj. I, Bor, 1973, Str. 310–318 (sa 4 slike u tekstu). (ćir.)
- 22** "Narodna nošnja u okolini Bora", *Glasnik Etnografskog muzeja*, Knj. 38, Beograd 1975, Str. 101–108 (sa 2 slike u tekstu). (ćir.)
- 23** "Narodna nošnja u okolini Zaječara", *Glasnik Etnografskog muzeja*, Knj. 42, Beograd, 1978, Str. 237–260. (ćir.)
- 24** "Narodna nošnja u Resavi", *Glasnik Etnografskog muzeja*, Knj. 28–29, Beograd, 1966, Str. 125–152. (ćir.)

- 25** "Narodna nošnja u Svinjici", *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, N.S. Knj. I, 5, Beograd, 1971, Str. 39–55. (ćir.)
- 26** "Narodne nošnje Jugoslavije", Posebni nedeljni dodatak, *Politika*, Beograd, 14. novembar, 1976. (ćir.)
- 27** *Narodne tkanine*, Katalog, Etnografski muzej, Beograd, 1963. (ćir.)
- 28** "Narodne torbe po zbirci Etnografskog muzeja u Beogradu", *Glasnik Etnografskog muzeja*, Knj. XXI, Beograd, 1958, Str. 99–129. (ćir.)
- 29** "Nošnja Vlaha Ungureana krajem XIX i početkom XX veka", *Glasnik Etnografskog muzeja*, Knj. 26, Beograd, 1963, Str. 109–140 (sa 24 slike u tekstu). (ćir.)
- 30** "Nošnja u Krajini", Mokranjčevi dani 1966, *Zbornik radova sa savetovanja etnologa i folklorista u Negotinu*, Negotin – Zaječar, 1967, Str. 77–84 (ćir.)
- 31** "Nošnja u Krajini", *Razvitak*, Br. 6, Zaječar, 1966, Str. 71–74, (sa 4 slike u tekstu). (ćir.)
- 32** "Pagan – grad hramova", *Vesnik Muzejsko konzervatorskog društva NR Srbije*, Beograd, januar-juni, 1958.
- 33** *Pokrivanje i kićenje glave u narodnim nošnjama Srbije*, Katalog, Etnografski muzej, Beograd, 1965.
- 34** *Savremena umetnost Gane*, Katalog, Muzej afričke umetnosti, Beograd, 1980.
- 35** *Simboli na tkaninama Zapadne Afrike*, Katalog, Muzej afričke umetnosti, Beograd, 1986.
- 36** "Socijalno-klasne odlike i promene u narodnim nošnjama Srbije u XIX veku", *Etnološke sveske*, Br. II, Etnološko društvo SR Srbije, Beograd, 1980, Str. 74–82.
- 37** "Starinsko oglavlje – Mesalj", *Zbornik radova*, Mokranjčevi dani 1967, Negotin, 1969, Str. 146–153. (ćir.)
- 38** "Starinsko oglavlje – Mesalj", *Razvitak*, Br. 2, Zaječar, 1968, Str. 57–59 (sa 3 slike u tekstu). (ćir.)
- 39** *Tradicionalna umetnost Zapadne Afrike*, Katalog, Umetnost Zapadne Afrike, Etnografski muzej, Beograd, 1973.

- 40** *Umetnost Afrike*, Muzej afričke umetnosti, Zbirka Vede i dr Zdravka Pečara, Katalog povodom otvaranja Muzeja, Beograd, 1977.
- 41** *Yugoslav National Costumes*, The Folk Arts of Yugoslavia, Duquesne University Tamburitzans Institute of Folk Arts, Pittsburgh, Pennsylvania, 1976.
- 42** "Šta nam je rekao cvet", *Ilustrovana politika*, Beograd 30. april, 1963.
- 43** *Mit i sistem sveta u umetnosti Dogona*, Nezavisna izdanja, Beograd, 2001.
- 44** *Magija i oblik – Bronzana skulptura i sveta kraljevstva u Zapadnoj Africi*, Muzej afričke umetnosti, Beograd; Nezavisna izdanja, Beograd, 2001.

Prevodi sa Engleskog

- 1** Leonard Adam, *Primitivna umetnost*, Kultura, Beograd, 1963.
- 2** *Norveška narodna umetnost*, Katalog izložbe, Etnografski muzej, Beograd, 1970.

U štampi

- 1** *Baština Dogona i Hamvašovo delo Scientia sacra*, Zbornik radova o B. Hamvašu, (priredivač prof. dr Sava Babić)
- 2** *Tragovi i znakovi iskonskih duhovnih vrednosti na narodnoj nošnji Srbije*, Etnografski muzej u Beogradu, 1901–2001, Beograd, 2001.

Gordana Jovanović

ISBN 86-7598-002-7

9 788675 980025 >

**Nezavisna izdanja
Slobodana Mašića
Muzej afričke umetnosti**

